వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

ముణ్డకోపనిషత్ శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదాచార్యవిరచితం భాష్యమ్
శ్రీమదానన్దగిర్యాచార్యకృతా టీకా

ఓం

అథర్వవేదీయా

ముణ్డకోపనిషత్౧

ఓం భద్రం కర్ణేభిః శృణుయామ దేవాః। భద్రం పశ్యేమాక్షభిర్యజత్రాః।

స్థిరైరఙ్గైస్తుష్టువాంసస్తనూభిః। వ్యశేమ దేవహితం యదాయుః॥

ఓం శాన్తిః శాన్తిః శాన్తిః

ఓం బ్రహ్మా దేవానాం ప్రథమః సమ్బభూవ విశ్వస్య కర్తా భువనస్య గోప్తా।

స బ్రహ్మవిద్యాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామథర్వాయ జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ॥౧॥

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదాచార్యవిరచితం భాష్యమ్

౨ఓం బ్రహ్మా దేవానామిత్యాద్యాథర్వణోపనిషత్। అస్యాశ్చ విద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వపారమ్పర్యలక్షణ-సమ్బన్ధమాదావేవాఽఽహ స్వయమేవ స్తుత్యర్థమ్; ఏవం హి మహద్భిః పరమపురుషార్థసాధనత్వేన గురుణాఽఽయాసేన లబ్ధా విద్యేతి। శ్రోతృబుద్ధిప్రరోచనాయ

శ్రీమదానన్దగిర్యాచార్యకృతా టీకా

యదక్షరం పరం బ్రహ్మవిద్యాగమ్యమితీరితమ్। యస్మిన్ జ్ఞాతే భవేజ్జ్ఞాతం సర్వం తత్స్యామసంశయమ్॥౧॥

బ్రహ్మోపనిషద్గర్భోపనిషదాద్యా అథర్వణవేదస్య బహ్వ్యః ఉపనిషదః సన్తి। తాసాం శారీరకేఽనుపయోగిత్వేనా-వ్యాచిఖ్యాసితత్వాదదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేరిత్యాద్యధికరణోపయోగితయా ముణ్డకస్య వ్యాచిఖ్యాసితస్య ప్రతీకమాదత్తే—బ్రహ్మా దేవానామిత్యాద్యాథర్వణోపనిషదితి। వ్యాచిఖ్యాసితేతి శేషః। నన్వియముపనిషన్మన్త్రరూపా మన్త్రాణాం చేషే త్వేత్యాదీనాం కర్మసమ్బన్ధేనైవ ప్రయోజనవత్త్వమ్। ఏతేషాం చ మన్త్రాణాం కర్మసు వినియోజకప్రమాణానుపలమ్భేన తత్సమ్బన్ధాసమ్భవాన్నిష్ప్రయోజనత్వాద్వ్యాచిఖ్యాసితతత్త్వం న సమ్భవతీతి శఙ్కమానస్యోత్తరమ్। సత్యం, కర్మసమ్బన్ధాభావేఽపి బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనసామర్థ్యాద్విద్యయా సమ్బన్ధో భవిష్యతి। నను విద్యాయాః పురుషకర్తృకత్వాత్తత్ప్రకాశకత్వేఽస్యా ఉపనిషదోఽపి పౌరుషేయత్వప్రసఙ్గాత్పాక్షికపురుషదోషజత్వశఙ్కయాఽప్రామాణ్యాద్వ్యాచిఖ్యాసితత్వం నోపపద్యత ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— అస్యాశ్చేతి। విద్యాయాః సమ్ప్రదాయప్రవర్తకా ఏవ పురుషా న తూత్ప్రేక్షయా నిర్మాతారః। సమ్ప్రదాయకర్తృత్వమపి నాధునాతనం యేనానాశ్వాసః స్యాత్। కిన్త్వనాదిపారమ్పర్యాగతమ్। తతోఽనాదిప్రసిద్ధబ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనసమర్థోపనిషదః పురుషసమ్బన్ధః సమ్ప్రదాయకర్తృత్వపారమ్పర్యలక్షణ ఏవ తమాదావేవాఽఽహేత్యర్థః। విద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వమేవ పురుషాణాం యథా విద్యాయాః పురుషసమ్బన్ధస్తథైవోపనిషదోఽపి। యది పురుషసమ్బన్ధో వివక్షితః, పౌరుషేయత్వపరిహారాయ తర్హి తథాభూతసమ్బన్ధాభిధాయకేనాన్యేన భవితవ్యం స్వయమేవ స్వసమ్బన్ధాభిధాయకత్వే ౩స్వవృత్తిప్రసఙ్గాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— స్వయమేవ స్తుత్యర్థమితి। విద్యాస్తుతౌ తాత్పర్యాన్న

---

౧. యద్యపి ప్రశ్నానన్తరం ముణ్డకోపనిషదన్యత్ర ముద్రితా। ప్రాచీనశ్లోకే చ ఈశకేనకఠప్రశ్నముణ్డకేతి క్రమో వర్తతే తథాపి ప్రశ్నస్య ముణ్డకవ్యాఖ్యారూపత్వాదస్మిన్

సంస్కరణే మన్త్రరూపముణ్డకస్యాదౌ నివేశః కృతః। అయమేవ క్రమో యుక్తః। మన్త్రపఠనానన్తరమేవ తద్వ్యాఖ్యారూపబ్రాహ్మణపఠనాత్।

౨. ఆరమ్భే ఓమితి మఙ్గలార్థమ్।

3. స్వవృత్తిప్రసఙ్గాత్ ఆత్మాశ్రయేత్యర్థః। యథా సుశిక్షితోఽపి నటః స్వస్కన్ధమారోఢుం స్వస్మిన్ వర్తితుమశక్తస్తథాత్ర "కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే" ఇత్యారభ్య ప్రవృత్తబ్రహ్మవిద్యాయాః బ్రహ్మాఽఽదయః ప్రవర్తకాః। తేషామత్ర పఠనే కే ప్రవర్తకా? ఇతి ప్రశ్నే స్వయమేవేతి వక్తవ్యం యథా "స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్య" ఇతి విధిః స్వస్వేతరసకలవేదాధ్యయనే ప్రవర్తయతి। ఏతద్విధౌ కిం ప్రవర్తకమితి పృష్టే స్వయమేవేతి వక్తవ్యం తథాచాగతం స్వస్యైవ స్వప్రవర్తకత్వరూపం స్వవృత్తిత్వమ్। ఏవమత్ర స్వసిద్ధ్యధీనసిద్ధికత్వం స్వవృత్తిః పురుషసమ్బన్ధాభిధానప్రామాణ్యముపనిషత్ప్రామాణ్యే సతి నిర్వహతి। ఉపనిషత్ప్రామాణ్యం బ్రహ్మాదిసమ్ప్రదాయకర్తృప్రోక్తత్వే సతి భవతీత్యాత్మాశ్రయ ఇత్యర్థః। విద్యాస్తుతావస్య తాత్పర్యం న తు ప్రామాణ్యే, అతో న దోషః।

విద్యాం మహీకరోతి। స్తుత్యా ప్రరోచితాయాం హి విద్యాయాం సాదరాః ప్రవర్తేరన్నితి। ప్రయోజనేన తు విద్యాయాః సాధ్యసాధనలక్షణసమ్బన్ధముత్తరత్ర వక్ష్యతి—"భిద్యతే హృదయగ్రన్థిః" ఇత్యాదినా। అత్ర చాపరశబ్దవాచ్యాయామృగ్వేదాదిలక్షణాయాం విధిప్రతిషేధమాత్రపరాయాం విద్యాయాం సంసారకారణావిద్యాదిదోషనివర్తకత్వం నాస్తీతి స్వయమేవోక్త్వా పరాపరవిద్యాభేదకరణపూర్వకమవిద్యాయామన్తరే వర్తమానా ఇత్యాదినా తథా పరప్రాప్తిసాధనం సర్వసాధనసాధ్యవిషయవైరాగ్యపూర్వకం గురుప్రసాదలభ్యాం బ్రహ్మవిద్యామాహ—పరీక్ష్య లోకానిత్యాదినా। ప్రయోజనం చాసకృద్బ్రవీతి బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీతి। పరామృతాః పరిముచ్యన్తి సర్వ ఇతి చ। జ్ఞానమాత్రే యద్యపి సర్వాశ్రమిణామధికారస్తథాఽపి సంన్యాసనిష్ఠైవ బ్రహ్మవిద్యా మోక్షసాధనం న కర్మసహితేతి భైక్షచర్యాం చరన్తః సంన్యాసయోగాదితి చ బ్రువన్దర్శయతి। విద్యాకర్మవిరోధాచ్చ। న హి బ్రహ్మాత్మైకత్వదర్శనేన సహ కర్మ, స్వప్నేఽపి సమ్పాదయితుం శక్యమ్। విద్యాయాః కాలవిశేషాభావాదనియతనిమిత్తత్వాత్కాలసఙ్కోచానుపపత్తిః। యత్తు గృహస్థేషు

స్వవృత్తిర్దోష ఇత్యర్థః। స్తుతిర్వా కిమర్థేత్యత ఆహ—శ్రోతృబుద్ధీతి। ౧ప్రవర్తేరన్నితి పాఠో యుక్తః। 'వృతు' ధాతోరాత్మనేపదిత్వాత్। విద్యాయా యత్ప్రయోజనం తదేవాస్యా ఉపనిషదోఽపి ప్రయోజనం భవిష్యతీత్యభిప్రేత్య విద్యాయాః ప్రయోజనసమ్బన్ధమాహ—

ప్రయోజనేనేన త్వితి। సంసారకారణనివృత్తిర్బ్రహ్మవిద్యాఫలం చేత్తర్హ్యపరవిద్యయైవ తన్నివృత్తేః సమ్భవాన్న తదర్థం బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశకోపనిషద్వ్యాఖ్యాతవ్యేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— అత్ర చేతి। సంసారకారణమవిద్యాదిదోషస్తన్నివర్తకత్వమపరవిద్యాయాః కర్మాత్మికాయా న సమ్భవత్యవిరోధాత్। న హి శతశోఽపి ప్రాణాయామం కుర్వతః శుక్తిదర్శనం వినా తదవిద్యానివృత్తిర్దృశ్యతే। తతోఽపరవిద్యాయాః సంసారకారణావిద్యానివర్తకత్వం నాస్తీతి స్వయమేవోక్త్వా బ్రహ్మవిద్యామాహేతి సమ్బన్ధః। కిఞ్చ పరమపురుషార్థసాధనత్వేన బ్రహ్మవిద్యాయాః పరవిద్యాత్వం నికృష్టసంసారఫలత్వేన చ కర్మవిద్యాయా అపరవిద్యాత్వమ్। తతః ౨సమాఖ్యాబలాదపరవిద్యాయా మోక్షసాధనత్వాభావోఽవగమ్యత ఇత్యభిప్రేత్యాఽఽహ— పరాపరేతి। యచ్చాఽహుః కర్మజడాః కేవలబ్రహ్మవిద్యాయాః కర్తృసంస్కారత్వేన కర్మాఙ్గత్వాత్స్వాతన్త్ర్యేణ పురుషార్థసాధనత్వం నాస్తీతి తదనన్తరశ్రుత్యైవ నిరాకృతమిత్యాహ—తథా పరప్రాప్తిసాధనమితి। బ్రహ్మవిద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వే కర్మణో నిన్దా న స్యాత్। న ఖల్వఙ్గవిధానాయ ప్రధానం వినిన్ద్యతే అత్ర తు సర్వసాధ్యసాధననిన్దయా తద్విషయవైరాగ్యాభిధానపూర్వకం పరప్రాప్తిసాధనం బ్రహ్మవిద్యామాహ—అతో బ్రహ్మవిద్యాయాః స్వప్రధానత్వాత్తత్ప్రకాశకోపనిషదాం న కర్తుః స్తావకత్వమిత్యర్థః। యద్యుపనిషదాం స్వతన్త్రబ్రహ్మవిద్యాప్రకాశకత్వం స్యాత్తర్హి తదధ్యేతౄణాం సర్వేషామేవ కిమితి బ్రహ్మవిద్యా న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ— గురుప్రసాదలభ్యామితి। గుర్వనుగ్రహాదిసంస్కారాభావాత్సర్వేషాం యద్యపి న భవిష్యతి తథాఽపి విశిష్టాధికారిణాం భవిష్యతీతి భావః। నను స్వతన్త్రా చేద్బ్రహ్మవిద్యా తర్హి ప్రయోజనసాధనం న స్యాత్। సుఖదుఃఖప్రాప్తిపరిహారయోః ప్రవృత్తినివృత్తిసాధ్యతావగమాత్తత్రాఽఽహ—ప్రయోజనం చేతి। స్మరణమాత్రేణ విస్మృతసువర్ణలాభే సుఖప్రాప్తిప్రసిద్ధేః రజ్జుతత్త్వజ్ఞానమాత్రాచ్చ సర్పజన్యభయకమ్పాదిదుఃఖనివృత్తిప్రసిద్ధేశ్చ న ప్రవృత్తినివృత్తిసాధ్యత్వం ప్రయోజనస్యైకాన్తికమ్। అతో విశ్రబ్ధం శ్రుతిః ప్రయోజనసమ్బన్ధం విద్యాయా అసకృద్బ్రవీతి। తస్మాత్తత్ప్రకాశకోపనిషదో వ్యాఖ్యేయత్వం సమ్భవతీత్యర్థః। ౩యచ్చాఽఽహురేకదేశినః స్వాధ్యాయాధ్యయనవిధేరర్థావబోధఫలస్య త్రైవర్ణికాధికారత్వాదధీతోపనిషజ్జన్యే బ్రహ్మజ్ఞానేఽస్త్యేవ సర్వేషామధికారః। తతః సర్వాశ్రమకర్మసముచ్చితైవ బ్రహ్మవిద్యా మోక్షసాధనమితి తత్రాఽఽహ—జ్ఞానమాత్ర ఇతి। సర్వస్వత్యాగాత్మకసంన్యాసనిష్ఠైవ పరబ్రహ్మవిద్యా మోక్షసాధనమితి వేదో దర్శయతి। తాదృశసంన్యాసినాం చ కర్మసాధనస్య స్వస్యాభావాన్న కర్మసమ్భవః। ఆశ్రమధర్మోఽపి శమదమాద్యుపబృంహితవిద్యాభ్యాసనిష్ఠత్వమేవ। తేషాం శౌచాచమనాదిరపి తత్త్వతో నాఽఽశ్రమధర్మో లోకసంగ్రహార్థత్వాత్। జ్ఞానాభ్యాసేనైవాపావనత్వనివృత్తేః। "న హి జ్ఞానేన సదృశం పవిత్రమిహ విద్యతే" ఇతి స్మరణాత్। త్రిషవణస్నానవిధ్యాదేరజ్ఞసంన్యాసివిషయత్వాత్। అతః కర్మనివృత్త్యైవ సాహిత్యం జ్ఞానస్య న కర్మణేత్యర్థః। ఇతశ్చ న కర్మసముచ్చితా విద్యా మోక్షసాధనమిత్యాహ—

విద్యాకర్మవిరోధాచ్చేతి। అకర్తృ బ్రహ్మైవాస్మీతి కరోమి చేతి స్ఫుటో వ్యాఘాత ఇత్యర్థః। యదా బ్రహ్మాత్మైకత్వం విస్మరతి తదోత్పన్నవిద్యోఽపి కరిష్యతి తతః సముచ్చయః సమ్భావ్యేత ఇతి న వాచ్యమిత్యాహ—విద్యయా ఇతి। నను గృహస్థానా

---

౧. ప్రవర్తేయురితి పాఠం దృష్ట్వేదముక్తమ్।

౨. సమాఖ్యా—అపరవిద్యేతి యౌగికః శబ్దః, తత్రాపరత్వం విద్యాయా మోక్షాపేక్షయా న్యూనఫలకత్వమ్।

౩. ఏకదేశినో భాస్కరాదయః, అధీతేన స్వాధ్యాయేన ప్రయోజనవదర్థజ్ఞానం సమ్పాదయేదితి మీమాంసకైరుక్తః। కేవలవేదస్య నిష్ప్రయోజనత్వాత్ అనుష్ఠానద్వారా స్వర్గాదిసాధనమర్థజ్ఞానమేవోద్దేశ్యం తథా చ వేదాన్తానాం వేదత్వాత్ తదర్థజ్ఞానం సర్వైః త్రైవర్ణికైః ప్రయోజనాన్తరమనుద్దిశ్యైవ సమ్పాదనీయమిత్యర్థః।

బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వాది లిఙ్గం న తత్సిద్ధన్యాయం బాధితుముత్సహతే। న హి విధిశతేనాపి తమః ప్రకాశయోరేకత్ర సద్భావః శక్యతే కర్తుం కిముత లిఙ్గైః కేవలైరితి। ఏవముక్తసమ్బన్ధప్రయోజనాయా ఉపనిషదోఽల్పాక్షరం గ్రన్థవివరణమారభ్యతే। ౧య ఇమాం బ్రహ్మవిద్యాముపయన్త్యాత్మభావేన శ్రద్ధాభక్తిపురఃసరాః సన్తస్తేషాం గర్భజన్మజరారోగాద్యనర్థపూగం నిశాతయతి పరం వా బ్రహ్మ గమయత్యవిద్యాదిసంసారకారణం చాత్యన్తమవసాదయతి వినాశయతీత్యుపనిషత్। ఉపనిపూర్వస్య సదేరేవమర్థస్మరణాత్।

బ్రహ్మా పరిబృఢో మహాన్ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యైః సర్వానన్యానతిశేత ఇతి। దేవానాం ద్యోతనవతామిన్ద్రాదీనాం ప్రథమో గుణైః ప్రధానః సన్ప్రథమోఽగ్రే వా సమ్బభూవాభివ్యక్తః సమ్యక్౨ స్వాతన్త్ర్యేణేత్యభిప్రాయః। న తథా యథా ధర్మాధర్మవశాత్సంసారిణోఽన్యే జాయన్తే। "యోఽసావతీన్ద్రియోఽగ్రాహ్యః" ఇత్యాదిస్మృతేః। విశ్వస్య సర్వస్య జగతః కర్తోత్పాదయితా। భువనస్యోత్పన్నస్య గోప్తా పాలయితేతి విశేషణం బ్రహ్మణో విద్యాస్తుతయే।

స ఏవం ప్రఖ్యాతమహత్త్వో బ్రహ్మ బ్రహ్మవిద్యాం బ్రహ్మణః పరమాత్మనో విద్యాం బ్రహ్మవిద్యామ్ 'యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యమ్' ఇతి విశేషణాత్పరమాత్మవిషయా హి సా। బ్రహ్మణా వాఽగ్రజేనోక్తేతి బ్రహ్మవిద్యా। తాం ३సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠాం సర్వవిద్యాభివ్యక్తిహేతుత్వాత్సర్వవిద్యాశ్రయామిత్యర్థః। సర్వవిద్యావేద్యం వా వస్త్వనయైవ విజ్ఞాయత ఇతి।

మఙ్గిరఃప్రభృతీనాం విద్యాసమ్ప్రదాయప్రవర్తకత్వదర్శనాద్గృహస్థాశ్రమకర్మభిః సముచ్చయో లిఙ్గాదవగమ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— యత్త్వితి। ४లిఙ్గస్య న్యాయోపబృంహితస్యైవ గమకత్వాఙ్గీకారాత్సముచ్చయే చ న్యాయాభావాత్ప్రత్యుత విరోధదర్శనాన్న లిఙ్గేన సముచ్చయసిద్ధిః। సమ్ప్రదాయప్రవర్తకానాం చ గార్హస్థ్యస్యా५ఽఽభాసమాత్రత్వాత్తత్త్వానుసన్ధానేన ముహుర్ముహుర్బాధాత్।

६"యస్య మే చాస్తి సర్వత్ర యస్య మే నాస్తి కిఞ్చన। మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం న మే కిఞ్చన దహ్యతే॥"

ఇత్యుద్గారదర్శనాత్కర్మాభాసేన న సముచ్చయః స్యాత్తత్ర చ విధిర్న దృశ్యత ఇతి భావః। సాధితం వ్యాఖ్యేయత్వముపసంహరతి— ఏవమితి। గ్రన్థే కథముపనిషచ్ఛబ్దప్రయోగ ఇతి శఙ్కాయాముపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యవిద్యార్థత్వాల్లాక్షణిక ఇతి దర్శయితుం విద్యాయా ఉపనిషచ్ఛబ్దార్థత్వమాహ—య ఇమామితి। ఆత్మభావేనేతి। ప్రేమాస్పదతయేత్యర్థః। అనర్థపూగం క్లేశసమూహం నిశాతయతి శిథిలీకరోత్యపరిపక్వజ్ఞానాద్ధి త్రైర్జన్మభిర్మోక్షసమ్భవాదిత్యర్థః।

"జ్ఞానమప్రతిమం యస్య వైరాగ్యం చ జగత్పతేః। ఐశ్వర్యం చైవ ధర్మశ్చ సహ సిద్ధం చతుష్టయమ్॥"

ఇతి స్మరణాద్ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యైః సర్వాననన్యానతిక్రమ్య వర్తత ఇతి పరిబృఢత్వం సిద్ధమిత్యర్థః।

౧. య ఇమామితి—'షద్లృ' విశరణగత్యవసాదనేషు ఇత్యుక్తః క్రమేణార్థత్రయమపి బ్రహ్మవిద్యాయాం యోజయతి।

౨. స్వాతన్త్ర్యేణ—న కర్మవశ్యతయా, ఆధికారికపురుషో బ్రహ్మా, స చ స్వాతన్త్ర్యేణ గృహాదివ గృహాన్తరం శరీరాణి గచ్ఛతి।

౩. అత్ర విశిష్టాద్వైతినః సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠాం సర్వవిద్యాశ్రయాం జ్ఞాతవ్యే బ్రహ్మణి కృత్స్నజ్ఞాతవ్యాన్తర్భావాత్ బ్రహ్మజ్ఞానే కృత్స్నవిషయజ్ఞానాని అన్తర్భూతానీత్యర్థః ఇత్యాచుః (శ్రుత. ప్ర) తథాపి బ్రహ్మశరీరభూతచిదచితోః ప్రత్యేకవిశేషజ్ఞానాభావాదేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞానుపపత్తిః। అస్మన్మతే తు బ్రహ్మణి జ్ఞాతే సర్వస్యాపి తత్త్వతో జ్ఞాతత్వాత్ జ్ఞాతవ్యాన్తరాభావాత్ సర్వవిద్యాపరిసమాప్తిరేవ బ్రహ్మజ్ఞానే సతి।

మాధ్వాస్తు—సర్వవిద్యాసాఫల్యహేతుః ఇతి వ్యాచక్రుః। తత్ బ్రహ్మవిద్యాం వినాపి లౌకికవిద్యాయాః ఫలదర్శనాత్ చిన్త్యమ్।

౪. కేవలం లిఙ్గమర్థవాదగతత్వసంశయాక్రాన్తం న శ్రుతికల్పకమతో న్యాయోఽప్యపేక్షితః, విరోధదర్శనాత్ న సముచ్చయప్రాప్తిః, అత ఏవాత్ర న్యాయాభావః।

౫. ఆభాసమాత్రత్వాత్ తేషాం జనకాదీనాం గార్హస్థ్యం ఆభాస ఏవ ప్రతిభాసమాత్రం న తు వాస్తవికమ్। తత్ర గమకమాహ—"యస్య మే నాస్తీ"తి। శ్రీజనకమహారాజస్యేదం వచనం విషయేషు మమ సఙ్గో నాస్తి, అసఙ్గోఽహమిత్యర్థః।

౬. "అనన్తం బత మే విత్తం యస్య మే నాస్తి కిఞ్చన। మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం న మే కిఞ్చన దహ్యతే॥" ఇతి శ్రీభీష్మేణానూదితమ్—అత్ర నీలకణ్ఠీ టీకా—అనన్తం దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదరహితం విత్తమివ గూఢం కోశపఞ్చకలక్షణగుహాస్థం ప్రత్యక్త్వమేవ మే స్వరూపమ్। అత ఏవ సర్వస్య మదనన్యత్వాత్ రజ్జుసర్పవత్ మయి కల్పితత్వాచ్చ మే మమ న కిఞ్చన। తదాహ—మిథిలాయామితి। న హి అధ్యస్తదోషైః అధిష్ఠానం స్పృశ్యతే।

(మహాభారతే శాన్తిపర్వణి ౧౭౭ సర్గే)

అథర్వణే యాం ప్రవదేత బ్రహ్మాఽథర్వా తాం పురోవాచాఙ్గిరే బ్రహ్మవిద్యామ్।

స భారద్వాజాయ సత్యవహాయ ప్రాహ భారద్వాజోఽఙ్గిరసే పరావరామ్॥౨॥

శౌనకో హ వై మహాశాలోఽఙ్గిరసం ౧విధివదుపసన్నః పప్రచ్ఛ।
౨కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి॥౩॥

"యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతి అమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమ్" ఇతి శ్రుతేః। సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామితి చ స్తౌతి। విద్యామథర్వాయ జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ। జ్యేష్ఠశ్చాసౌ పుత్రశ్చానేకేషు బ్రహ్మణః సృష్టిప్రకారేష్వన్యతమస్య సృష్టిప్రకారస్య ప్రముఖే పూర్వమథర్వా సృష్ట ఇతి జ్యేష్ఠస్తస్మై జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహేత్యుక్తవాన్॥౧॥

యామేతామథర్వణే ప్రవదేతావదద్బ్రహ్మవిద్యాం బ్రహ్మ తామేవ బ్రహ్మణః ప్రాప్తామథర్వా పురా పూర్వమువాచోక్తవానఙ్గిరేఽఙ్గిర్నామ్నే బ్రహ్మవిద్యామ్। స చాఙ్గిర్భారద్వాజాయ భరద్వాజగోత్రాయ సత్యవహాయ సత్యవహనామ్నే ప్రాహ ప్రోక్తవాన్। భారద్వాజోఽఙ్గిరసే స్వశిష్యాయ పుత్రాయ వా పరావరాం పరస్మాత్పరస్మాదవరేణ ప్రాప్తేతి పరావరా పరావరసర్వవిద్యావిషయవ్యాప్తేర్వా తాం పరావరామఙ్గిరసే ప్రాహేత్యనుషఙ్గః॥౨॥

శౌనకః శునకస్యాపత్యం మహాశాలో మహాగృహస్థోఽఙ్గిరసం భారద్వాజశిష్యమాచార్యం విధివద్యథాశాస్త్రమిత్యేతత్। ఉపసన్నః ఉపగతః సన్పప్రచ్ఛ పృష్టవాన్। శౌనకాఙ్గిరసోః సమ్బన్ధాదర్వాగ్విధివద్విశేషణాదుపసదనవిధేః పూర్వేషామనియమ ఇతి గమ్యతే। మర్యాదాకరణార్థం మధ్యదీపికాన్యాయార్థం వా విశేషణమ్। ౩అస్మదాదిష్వప్యుపసదనవిధేరిష్టత్వాత్। కిమిత్యాహ—కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతేఽ ను ఇతి వితర్కే। భగవో హే భగవన్సర్వం యదిదం విజ్ఞేయం విజ్ఞాతం విశేషేణ జ్ఞాతమవగతం భవతీతి। ఏకస్మిన్

“యోఽసావతీన్ద్రియోఽగ్రాహ్యః సూక్ష్మోఽవ్యక్తః సనాతనః। సర్వభూతమయోఽచిన్త్యః స ఏష స్వయముద్బభౌ।” (మను౦౧.౭)

'స్వయముద్భూతః శుక్రశోణితసంయోగమన్తరేణాఽఽవిర్భూతః—ఇతి స్మృతేః స్వాతన్త్ర్యం గమ్యత ఇత్యర్థః వాక్యోత్థబుద్ధివృత్త్యభివ్యక్తం బ్రహ్మైవ బ్రహ్మవిద్యా। తచ్చ బ్రహ్మ సర్వాభివ్యఞ్జకమ్। తతః సర్వవిద్యానాం వ్యఞ్జకతయాఽఽశ్రీయత ఇతి సర్వవిద్యాశ్రయా,

అథవా సర్వవిద్యానాం ప్రతిష్ఠా పరిమాప్తిర్భవతి యస్యాముత్పన్నాయాం జ్ఞాతవ్యాభావాత్సా సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠేత్యాహ—సర్వవిద్యావేద్యం వేతి॥౧-౨॥

ప్రశ్నబీజమాహ—ఏకస్మిన్నితి। ఉపాదానాత్కార్యస్య పృథక్సత్త్వాభావాదుపాదానే జ్ఞాతే తత్కార్యం తతః పృథగ్-

---

౧. "సమిత్పాణిః" ఇత్యుక్తరీత్యా "అధీహి భగవ" ఇతి మన్త్రేణ చ।

౨. ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞా ఛాన్దోగ్యషష్ఠే సమ్యగుపపాదితా శిష్యప్రశ్నోత్తరత్వేన। తత్ర హి "యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతి" ఇత్యాదినా పిత్రా ఉద్దాలకేన ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానముపక్షిప్తమ్। శిష్యః శ్వేతకేతుః "కథం ను భగవః స ఆదేశో భవతీ"తి పప్రచ్ఛ। తదుత్తరత్వేన "యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మృన్మయం విజ్ఞాతం స్యాది"త్యాదినా ఉపాదానజ్ఞానేనోపాదేయం సర్వం విజ్ఞాతం భవతి। ఉపాదేయం మిథ్యా ఉపాదానమేవ తు సత్యం తదేవ చోపాదేయస్య తత్త్వం, తతశ్చోపాదానజ్ఞానేనోపాదేయం సర్వం తత్త్వతో విజ్ఞాతం భవతీత్యుక్తమ్।

అత్రాపి "పురుష ఏవేదం విశ్వమ్" ఇతి పురుషవ్యతిరేకేణ వస్త్వన్తరాభావాత్ బ్రహ్మజ్ఞానేన సర్వజ్ఞానముపపాదితమ్। మతాన్తరే తు ఘటశరావాదయః మృదః అవస్థావిశేషాః పృథక్సత్తాప్రతిపత్తిరహితాః। అతః మృత్సత్తయా సత్తావన్తః మృదః జ్ఞానేన జ్ఞాతా భవన్తి। ఏవమేవ జగద్బ్రహ్మణోః। న చైవమద్వైతప్రవేశః గుణాదిషు ద్విత్వాదిప్రతీతేర్ద్రవ్యగతద్విత్వాదివిషయత్వేఽపి న రూపాదిషు సంఖ్యాప్రతీతేర్భ్రమత్వమ్। ఏవం వికారగతసత్తాయా న భ్రమసిద్ధత్వమిత్యాహుః। తత్రేదం వక్తవ్యం— రూపాదిషు సంఖ్యాప్రతీతేః సాక్షాత్సమ్బన్ధవిషయత్వే భ్రమత్వమేవ న్యాయమతే। స్వాశ్రయవృత్తిత్వరూపపరమ్పరాసమ్బన్ధవిషయత్వే ప్రపఞ్చే బ్రహ్మసత్తా పరమ్పరయా భాతీత్యాగతమ్। స్వతస్సత్తా నాస్తీతి చ। అద్వైతినోఽపి ప్రపఞ్చ సత్తా నాస్తి బ్రహ్మసత్తైవ తత్ర భాతీతి వదన్తి। సమ్బన్ధస్తు భిన్నః సత్తా ప్రపఞ్చే నాస్తీతి సమానమ్। మధ్వమతేఽప్యేవమేవ।

౩. మర్యాదాయామస్వరసాదాహ।

౪. సర్వవిద్యావేద్యవస్త్వధిష్ఠానత్వాచ్చ (కల్పం)।

తస్మై స హోవాచ। ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి హ స్మ యద్బ్రహ్మవిదో వదన్తి పరా చైవాపరా చ॥౪॥

౧తత్రాపరా ఋగ్వేదో యజుర్వేదః సామవేదోఽథర్వవేదః శిక్షా కల్పో వ్యాకరణం

నిరుక్తం ఛన్దో జ్యోతిషమితి౨। అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే॥౫॥

జ్ఞాతే సర్వవిద్భవతీతి శిష్టప్రవాదం శ్రుతవాఞ్శౌనకస్తద్విశేషం విజ్ఞాతుకామః సన్కస్మిన్నితి వితర్కయన్పప్రచ్ఛ। అథవా లోకసామాన్యదృష్ట్యా జ్ఞాత్వైవ పప్రచ్ఛ। సన్తి లోకే సువర్ణాదిశకలభేదాః సువర్ణత్వాద్యేకత్వవిజ్ఞానేన విజ్ఞాయమానా లౌకికైః। తథా కింన్వస్తి సర్వస్య జగద్భేదస్యైకం కారణమ్। యదేకస్మిన్విజ్ఞాతే సర్వం విజ్ఞాతం భవతీతి। నన్వవిదితే హి కస్మిన్నితి ప్రశ్నోఽనుపపన్నః। కిమస్తి తదితి తదా ప్రశ్నో యుక్తః। సిద్ధే హ్యస్తిత్వే కస్మిన్నితి స్యాత్। యథా కస్మిన్నిధేయమితి। న। అక్షరబాహుల్యాదాయాసభీరుత్వాత్ప్రశ్నః సమ్భవత్యేవ కిన్న్వస్తి తత్ యస్మిన్నేకస్మిన్విజ్ఞాతే సర్వవిత్స్యాదితి॥౩॥

తస్మై శౌనకాయాఙ్గిరా హ కిలోవాచ। కిమిత్యుచ్యతే। ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి। ఏవం హ స్మ కిల యద్బ్రహ్మవిదో వేదార్థాభిజ్ఞాః పరమార్థదర్శినో వదన్తి। కే తే ఇత్యాహ। పరా చ పరమాత్మవిద్యా। అపరా చ ధర్మాధర్మసాధనతత్ఫలవిషయా। నను కస్మిన్విదితే సర్వవిద్భవతీతి శౌనకేన పృష్టం తస్మిన్వక్తవ్యేఽపృష్టమాహాఙ్గిరా ద్వే విద్యే ఇత్యాది। నైష దోషః। క్రమాపేక్షత్వాత్ప్రతివచనస్య। అపరా హి విద్యాఽవిద్యా సా నిరాకర్తవ్యా। తద్విషయే హి విదితే న కిఞ్చిత్తత్త్వతో విదితం స్యాదితి। నిరాకృత్య హి పూర్వపక్షం పశ్చాత్సిద్ధాన్తో వక్తవ్యో భవతీతి న్యాయాత్॥౪॥

తత్ర కాऽపరేత్యుచ్యతే। ఋగ్వేదో యజుర్వేదః సామవేదోऽథర్వవేద ఇత్యేతే చత్వారో వేదాః శిక్షా 3కల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తం ఛన్దో జ్యోతిషమిత్యఙ్గాని షడేషాऽపరా విద్యా। అథేదానీమియం పరా విద్యోచ్యతే యయా తద్వక్ష్యమాణవిశేషణమక్షరమధిగమ్యతే ప్రాప్యతే। అధిపూర్వస్య గమేః ప్రాయశః ప్రాప్త్యర్థత్వాత్। న చ పరప్రాప్తేరవగమార్థస్య భేదోऽస్తి। అవిద్యాయా అపాయ ఏవ హి పరప్రాప్తిర్నార్థాన్తరమ్। నను ఋగ్వేదాదిబాహ్యా తర్హి సా కథం పరా విద్యా స్యాన్మోక్షసాధనం చ। “యా వేదబాహ్యాః స్మృతయ" ఇతి హి స్మరన్తి। కుదృష్టిత్వాన్నిష్ఫలత్వాదనాదేయా స్యాత్। ఉపనిషదాం చ ఋగ్వేదాదిబాహ్యత్వం స్యాత్।

నాస్తీతి జ్ఞాతం భవతీతి సామాన్యవ్యాప్తిస్తద్బలాద్వా పప్రచ్ఛేత్యాహ—అథవేతి। ప్రశ్నాక్షరాఞ్జస్యమాక్షిప్య సమాధత్తే— నన్వవిదితే హీత్యాదినా। కిమస్తి తదితి ప్రయోగేऽక్షరబాహుల్యేనాऽऽయాసః స్యాత్తద్భీరుతయా కస్మిన్నిత్యక్షరాఞ్జస్యే లాఘవాత్ప్రశ్న ఇత్యర్థః॥3-౪॥

కల్పః సూత్రగ్రన్థః। అనుష్ఠేయక్రమః కల్ప ఇత్యర్థః। అవిద్యాయా అపగమ ఏవ పరప్రాప్తిరుపచర్యతే। అవిద్యాపగమశ్చ బ్రహ్మావగతిరేవేతి వ్యాఖ్యాతమస్మాభిర్జ్ఞాతోऽర్థస్తజ్జ్ఞప్తిర్వాऽవిద్యానివృత్తిరిత్యేతద్వ్యాఖ్యానావసరే। అతోऽధిగమశబ్దోऽత్ర ప్రాప్తిపర్యాయ ఏవేత్యాహ—న చ పరప్రాప్తేరితి। సాఙ్గానాం వేదానామపరవిద్యాత్వేనోపన్యాసాత్తతః పృథక్కరణాద్వేదబాహ్యతయా బ్రహ్మవిద్యాయాః పరత్వం న సమ్భవతీత్యాక్షిపతి—నన్వితి।

---

౧. యద్యపి ఋగ్వేదాదిశబ్దరూపేత్యుక్తం భాష్యే తథాపి తద్గతకర్మకాణ్డప్రతిపాద్యకర్మవిద్యాప్యత్ర గ్రాహ్యా। అత ఏవ తదేతత్సత్యమిత్యాదినా కర్మాణ్యుచ్యన్తే అపరవిద్యాప్రతిపాద్యాని। తదన్తే చ 'ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యాం' ఇత్యుక్త్వా ఉపరిష్టాద్బ్రహ్మవిద్యా ఆరభ్యత ఇతి సూచితం భవతి। శబ్దమాత్రం చేత్ ఇహ తదప్రతిపాదనదోషః స్యాత్। ఋగాదిపదం అజహల్లక్షణయా ఋగాదివేదగతమన్త్రప్రతిపాద్యవిషయవిద్యాపరమితి జ్ఞేయమ్। రామానుజీయాస్తు 'పరోక్షబ్రహ్మజ్ఞానం' అపరావిద్యే'త్యాహుః। తత్ర కర్మకాణ్డేన పరోక్షబ్రహ్మజ్ఞానం జాయత ఇతి చ । తద్దురుపపాదమ్। అస్మన్మతే సర్వవేదప్రతిపాద్యత్వం న తద్రీత్యా అపితు వేద్యః ప్రాప్యః ఇత్యర్థాత్ కర్మకాణ్డేన నిష్కామకర్మచిత్తశుద్ధిజ్ఞానోత్పత్త్యాదినా ప్రాప్య ఇత్యర్థాన్నాస్మాకం దోషః।

మాధ్వాస్తు—పరాధిగతి హేతుత్వోపాధినా ఋగ్వేదాదివిద్యా పరా అముఖ్యార్థబోధకత్వోపాధినా అపరేతి వ్యాచక్షతే। తత్ర కర్మకాణ్డస్య బ్రహ్మపరత్వం విద్వద్రూఢిశక్త్యేతి చ, తన్మతం నాన్యే స్వీకుర్వన్తి।

౨. శిక్షాదీనాం ప్రవాహనిత్యత్వాత్ అనాదివేదప్రతిపాద్యత్వోపపత్తిః।

౩. కల్పః—సిద్ధరూపప్రయోగప్రతిపాదకగ్రన్థః।

౪. అవిద్యానివృత్తిః విద్యైవ ఘటప్రాగభావనివృత్తేః ఘటరూపత్వవత్।

౧యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమగోత్రమవర్ణమచక్షుఃశ్రోత్రం తదపాణిపాదమ్।

నిత్యం విభుం సర్వగతం సుసూక్ష్మం తదవ్యయం యద్భూతయోనిం౨ పరిపశ్యన్తి ధీరాః॥౬॥

ఋగ్వేదాదిత్వే తు పృథక్కరణమనర్థకమ్। అథ కథం పరేతి। న। వేద్యవిషయవిజ్ఞానస్య వివక్షితత్వాత్। ఉపనిషద్వేద్యాక్షరవిషయం హి విజ్ఞానమిహ పరా విద్యేతి ప్రాధాన్యేన వివక్షితం నోపనిషచ్ఛబ్దరాశిః। వేదశబ్దేన తు సర్వత్ర శబ్దరాశిర్వివక్షితః। శబ్దరాశ్యధిగమేఽపి యత్నాన్తరమన్తరేణ గుర్వభిగమనాదిలక్షణం వైరాగ్యం చ నాక్షరాధిగమః సమ్భవతీతి పృథక్కరణం బ్రహ్మవిద్యాయాః పరా విద్యేతి కథనం చేతి॥౫॥

యథా విధివిషయే కర్త్రాద్యనేకకారకోపసంహారద్వారేణ ౩వాక్యార్థజ్ఞానకాలాదన్యత్రానుష్ఠేయోఽ-ర్థోస్త్యగ్ని హోత్రాదిలక్షణో న తథేహ పరవిద్యావిషయే। ౪వాక్యార్థజ్ఞానసమకాల ఏవ తు పర్యవసితో భవతి। కేవలశబ్దప్రకాశితార్థజ్ఞానమాత్రనిష్ఠావ్యతిరిక్తాభావాత్। తస్మాదిహ పరాం విద్యాం సవిశేషణేనాక్షరేణ విశినష్టి—యత్తదద్రేశ్యమిత్యాదినా। వక్ష్యమాణం బుద్ధౌ సంహృత్య సిద్ధవత్పరామృశ్యతే—యత్తదితి। అద్రేశ్యమదృశ్యం సర్వేషాం

బుద్ధీన్ద్రియాణామగమ్యమిత్యేతత్। ౫దృశేర్బహిః్ప్రవృత్తస్య పఞ్చేన్ద్రియద్వారకత్వాత్। అగ్రాహ్యం కర్మేన్ద్రియావిషయమిత్యేతత్। అగోత్రం గోత్రమన్వయో మూలమిత్యనర్థాన్తరమ్। అగోత్రమనన్వయమిత్యర్థః। న హి తస్య మూలమస్తి యేనాన్వితం స్యాత్। వర్ణ్యన్త ఇతి వర్ణా ద్రవ్యధర్మాః స్థూలత్వాదయః శుక్లత్వాదయో వా। అవిద్యమానా వర్ణా యస్య తదవర్ణమక్షరమ్। అచక్షుఃశ్రోత్రం చక్షుశ్చ శ్రోత్రం చ నామరూపవిషయే కరణే సర్వజన్తూనాం, తే అవిద్యమానే యస్య

“యా వేదబాహ్యాః స్మృతయో యాశ్చ కాశ్చ కుదృష్టయః। సర్వాస్తా నిష్ఫలాః ప్రేత్య తమోనిష్ఠా హి తాః స్మృతాః॥”

ఇతి స్మృతేః కుదృష్టిత్వాదనుపాదేయా స్యాదిత్యర్థః। విద్యాయా వేదబాహ్యత్వే తదర్థానాముపనిషదామప్యృగ్వేదాదిబాహ్యత్వం ప్రసజ్యేతేత్యర్థః। వేదబాహ్యత్వేన పృథక్కరణం న భవతి। కిన్తు వైదికస్యాపి జ్ఞానస్య వస్తువిషయస్య శబ్దరాశ్యతిరేకాభిప్రాయేణేత్యాహ—న వేద్యవిషయేతి॥౫॥

కర్మజ్ఞానాద్విలక్షణత్వాభిప్రాయేణ చ పృథక్కరణమిత్యాహ—యథా విధివిషయ ఇతి। అప్రాప్తప్రతిషేధప్రసఙ్గాన్న

---

౧. యత్తదద్రేశ్యం ఇత్యత్రోక్తం భూతయోన్యక్షరం ప్రధానం శారీరః బ్రహ్మ వేతి సంశయ్య "అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేః" ఇత్యధికరణే బ్రహ్మైవేతి నిర్ణీతమ్। “యస్సర్వజ్ఞః సర్వవిత్" ఇత్యాదేః ప్రధానే జీవే చాసమ్భవాత్। "తథా—క్షరాత్సమ్భవతీహ విశ్వం" ఇతి జాయమానప్రకృతిత్వేన నిర్దిష్టాక్షరస్య తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయతే ఇతి సర్వజ్ఞబ్రహ్మణః ఉత్పత్తిశ్రుతేః ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానస్య ప్రధానే జీవే చాసమ్భవాచ్చ। అక్షరధియాం త్వవరోధః సామాన్యతద్భావాభ్యామౌపసదవత్తదుక్తం ఇతి (3-3-33) అధికరణే అత్ర వాక్యే శ్రూయమాణా అక్షరబ్రహ్మణోక్తా అస్థూలత్వాదయశ్చ సర్వత్రోపసంహర్తవ్యాః జ్ఞేయస్య బ్రహ్మణః ఏకత్వాత్ ప్రతిపాదనప్రకారస్య చైకత్వాదిత్యుక్తమ్।

౨. అత్ర యోనిపదముపాదానపరమ్। అస్మన్మతే బ్రహ్మణో వివర్తోపాదానతయా ప్రపఞ్చస్య యోనిః మృద్భావాపన్నం బ్రహ్మైవ ఘటోపాదానమితి మృదః ఘటోపాదానత్వే న కాపి హానిః। రామానుజీయానాం బ్రహ్మశరీరరూపప్రకృతేరుపాదానత్వాత్ బ్రహ్మణః ఉపాదానత్వోక్తిః। మధ్వమతే—బ్రహ్మ నిమిత్తమేవ నోపాదానమ్। ఉభయత్రాపి యోనిశబ్దో న సఙ్గచ్ఛతే।

౩. కర్మకాణ్డాదర్థజ్ఞానం ప్రయోగజ్ఞానం చ సమ్పాద్య తతః భార్యాదికం ధనాదికం చ సమ్పాద్య కర్మానుష్ఠేయమ్। జ్ఞానకాణ్డే తు శుద్ధచిత్తస్యాధికారిణః వాక్యాదేవ సాక్షాత్కారో జాయతే, తతఏవావిద్యానివృత్త్యుపలక్షితానన్దరూపో మోక్ష ఇతి భేదః। యద్యపి “యోఽశ్వమేధేన యజతే య ఉ చైనమేవం వేద” ఇతి శ్రుతేః జ్ఞానాదపి ఫలప్రాప్తిర్గమ్యతే తథాపి సా మానసాదిబ్రహ్మహత్యాపాపనివృత్తిరూపైవేతి మాధవాచార్యా వేదభాష్యే। మానసపూజాదీనామపి ఫలవత్త్వమిష్యత ఏవ తద్వన్మానసప్రయోగజ్ఞానస్యాపి ఫలవత్త్వమస్తి। వస్తుతస్తు "జాగ్రత్ప్రత్యయా అపి మానసప్రత్యయాభినిర్వృత్తా ఏవ సదీక్షాభినిర్వృత్తతేజోఽబన్నమయత్వాత్ జాగ్రద్విషయాణామ్" ఇతి భగవత్పాదైః దహరవిద్యాయామభిధానాత్ మానసానామపి ఫలజనకత్వమస్త్యేవ। లోకవ్యవహారానురోధేన తు అత్రానుష్ఠానాపేక్షత్వోక్తిః।

౪. వాక్యార్థజ్ఞానమ్—తత్త్వమసీత్యాది మహావాక్యార్థజ్ఞానమ్। అనేన చ శాబ్దః బ్రహ్మసాక్షాత్కార ఉక్తః, తదుపరి ప్రసంఖ్యానాదికం నాస్తీతి చ సూచితమ్।

౫. దృశేః—అన్తఃకరణవృత్తేః। ఇన్ద్రియద్వారా బహిః ప్రవృత్తా అన్తఃకరణవృత్తిః విషయం వ్యాప్నోతీతి ప్రక్రియా।

౧యథోర్ణనాభిః సృజతే గృహ్ణతే చ యథా పృథివ్యామోషధయః సమ్భవన్తి।

యథా సతః పురుషాత్కేశలోమాని తథాఽక్షరాత్సమ్భవతీహ విశ్వమ్॥౭॥

తపసా చీయతే బ్రహ్మ తతోఽన్నమభిజాయతే। అన్నాత్ప్రాణో మనః సత్యం లోకాః కర్మసు చామృతమ్॥౮॥

తదచక్షుఃశ్రోత్రమ్। యః సర్వజ్ఞః సర్వవిదిత్యాదిచేతనావత్త్వవిశేషణత్వాత్ప్రాప్తం సంసారిణామివ చక్షుఃశ్రోత్రాదిభిః కరణైరర్థసాధకత్వం తదిహాచక్షుఃశ్రోత్రమితి వార్యతే। “పశ్యత్యచక్షుః స శృణోత్యకర్ణః" ఇత్యాదిదర్శనాత్। కిఞ్చ తదపాణిపాదం కర్మేన్ద్రియరహితమిత్యేతత్। యత ఏవమగ్రాహ్యమగ్రాహకం చాతో నిత్యమవినాశి। విభుం వివిధం బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తప్రాణిభేదైర్భవతీతి విభుమ్। సర్వగతం వ్యాపకమాకాశవత్, సుసూక్ష్మం శబ్దాదిస్థూలత్వకారణరహితత్వాత్। శబ్దాదయో హ్యాకాశవాయ్వాదీనాముత్తరోత్తరం స్థూలత్వకారణాని తదభావాత్సుసూక్ష్మమ్। కిఞ్చ తదవ్యయముక్తధర్మత్వాదేవ న వ్యేతీత్యవ్యయమ్। న హ్యనఙ్గస్య స్వాఙ్గాపచయలక్షణో వ్యయః సమ్భవతి శరీరస్యేవ, నాపి కోశాపచయలక్షణో వ్యయః సమ్భవతి రాజ్ఞ ఇవ। నాపి గుణద్వారకో వ్యయః సమ్భవత్యగుణత్వాత్సర్వాత్మకత్వాచ్చ। యదేవంలక్షణం భూతయోనిం భూతానాం కారణం పృథివీవ స్థావరజఙ్గమానాం పరిపశ్యన్తి సర్వత ఆత్మభూతం సర్వస్యాక్షరం పశ్యన్తి ధీరా ధీమన్తో వివేకినః। ఈదృశమక్షరం యయా విద్యయాఽధిగమ్యతే సా పరా విద్యేతి సముదాయార్థః॥౬॥

భూతయోన్యక్షరమిత్యుక్తం తత్కథం భూతయోనీత్యుచ్యతే ప్రసిద్ధదృష్టాన్తైః। యథా లోకే ప్రసిద్ధమ్। ఊర్ణనాభిర్లూతాకీటః కిఞ్చిత్కారణాన్తరమనపేక్ష్య స్వయమేవ సృజతే స్వశరీరావ్యతిరిక్తానేవ తన్తూన్బహిః ప్రసారయతి పునస్తానేవ గృహ్ణతే చ గృహ్ణాతి స్వాత్మభావమేవాఽఽపాదయతి। యథా చ పృథివ్యామోషధయో వ్రీహ్యాదిస్థావరాన్తా ఇత్యర్థః। స్వాత్మావ్యతిరిక్తా ఏవ ప్రభవన్తి। యథా చ సతో విద్యమానాజ్జీవతః పురుషాత్కేశలోమాని కేశాశ్చ లోమాని చ సమ్భవన్తి విలక్షణాని। యథైతే దృష్టాన్తాస్తథా విలక్షణం సలక్షణం చ నిమిత్తాన్తరానపేక్షాద్యథోక్తలక్షణాదక్షరాత్సమ్భవతి సముత్పద్యత ఇహ సంసారమణ్డలే విశ్వం సమస్తం జగత్। అనేకదృష్టాన్తోపాదానం తు సుఖార్థప్రబోధనార్థమ్॥౭॥

యద్బ్రహ్మణ ఉత్పద్యమానం విశ్వం తదనేన క్రమేణోత్పద్యతే న యుగపద్బదరముష్టిప్రక్షేపవదితి క్రమనియమవివక్షార్థోఽయం మన్త్ర ఆరభ్యతే। తపసా జ్ఞానేనోత్పత్తివిధిజ్ఞతయా భూతయోన్యక్షరం బ్రహ్మ చీయత ఉపచీయత ఉత్పిపాదయిషదిదం జగదఙ్కురమివ బీజముచ్ఛూనతాం గచ్ఛతి పుత్రమివ పితా హర్షేణ। ఏవం సర్వజ్ఞతయా సృష్టిస్థితిసంహారశక్తివిజ్ఞానవత్తయోపచితాత్తతో

ప్రధానపరత్వమపి శఙ్కనీయమితి మత్వాఽఽహ—యః సర్వజ్ఞ ఇతి। అగుణత్వాదితి। ఉపసర్జనరహితత్వాదిత్యర్థః। సర్వాత్మకత్వాచ్చేతి। హేయస్యాతిరిక్తస్యాభావాచ్చేత్యర్థః॥౬॥

బ్రహ్మ న కారణం
సహాయశూన్యత్వాత్కులాలమాత్రవదిత్యస్యానైకాన్తికత్వముక్తమూర్ణనాభిదృష్టాన్తేన। బ్రహ్మ జగతో నోపాదానం తదభిన్నత్వాత్స్వరూపస్యేవేత్యనుమానాన్తరస్యానైకాన్తికత్వమాహ— యథా చ పృథివ్యామితి। జగన్న బ్రహ్మోపాదానకం తద్విలక్షణత్వాత్। యత్ యద్విలక్షణం తత్తదుపాదానకం న భవతి। యథా ఘటో న తన్తూపాదనక ఇతి। అస్య వ్యభిచారార్థమాహ— యథా చ సత ఇతి। ఏకస్మిన్నపి దృష్టాన్తే సర్వానుమానానామనైకాన్తికత్వం యోజయితుం శక్యమితి శఙ్కమానం ప్రత్యాహ— అనేకదృష్టాన్తేతి॥౭॥

ఈశ్వరత్వోపాధిభూతం మాయాతత్త్వం మహాభూతాదిరూపేణ సర్వజీవైరుపలభ్యత ఇతి సర్వసాధారణ్యేఽపి కథం జాయతేఽనాది-

---

---

౧. అత్ర న విలక్షణత్వాదస్య తథాత్వం చ శబ్దాత్ ఇతి సూత్రేణ (౨।౧।౪) జగత్ న బ్రహ్మోపాదానకం తద్విలక్షణత్వాత్। యద్యద్విలక్షణం తత్ న తదుపాదానకం, యథా పటో న మృదుపాదానః, ఇతి సామాన్యముఖవ్యాప్త్యుపష్టబ్ధేనానుమానేన బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వాక్షేపే ప్రాప్తే దృశ్యతే తు (౨।౧।౬) ఇతి సూత్రేణ సమాధానముక్తం, దృశ్యతే హి విలక్షణయోరప్యుపాదానోపాదేయభావః। యథోర్ణనాభిః చేతనః తచ్ఛరీరాత్ తన్తవః ఇతి ఏతన్మన్త్రోదాహరణేన వ్యభిచారదూషణముక్తమ్।

౨.అగుణత్వాత్—అత్ర శుక్లాదిగుణో న గ్రాహ్యః అద్రేశ్యమిత్యనేన రూపాద్యభావసూచనాత్। అపి తు గుణః=పరతన్త్రః।

యః సర్వజ్ఞః సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయం తపః। తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామ రూపమన్నం చ జాయతే॥౯॥

ఇత్యథర్వవేదీయముణ్డకోపనిషది ప్రథమముణ్డకే ప్రథమః ఖణ్డః

బ్రహ్మణోఽన్నమద్యతే భుజ్యత ఇత్యన్నమవ్యాకృతం సాధారణం సంసారిణాం వ్యాచికీర్షితావస్థారూపేణాభిజాయత ఉత్పద్యతే। తతశ్చావ్యాకృతాద్వ్యాచికీర్షితావస్థాతోఽన్నాత్ప్రాణో హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మణో జ్ఞానక్రియాశక్త్యధిష్ఠితజగత్సాధారణోఽవిద్యాకామకర్మభూతసముదాయబీజాఙ్కురో జగదాత్మాఽభిజాయత ఇత్యనుషఙ్గః। తస్మాచ్చ ప్రాణాన్మనో ౧మనఆఖ్యం సఙ్కల్పవికల్పసంశయనిర్ణయాద్యాత్మకమభిజాయతే। తతోఽపి సఙ్కల్పాద్యాత్మకాన్మనసః సత్యం సత్యాఖ్యమాకాశాది-భూతపఞ్చకమభిజాయతే। తస్మాత్సత్యాఖ్యాదభూతపఞ్చకాదణ్డక్రమేణ సప్త లోకా భూరాదయః। తేషు మనుష్యాదిప్రాణివర్ణాశ్రమక్రమేణ కర్మాణి। కర్మసు చ నిమిత్తభూతేష్వమృతం కర్మజం ఫలమ్। యావత్కర్మాణి కల్పకోటిశతైరపి న వినశ్యన్తి తావత్ఫలం న వినశ్యతీత్యమృతమ్॥౮॥

ఉక్తమేవార్థముపసఞ్జిహీర్షుర్మన్త్రో వక్ష్యమాణార్థమాహ—య ఉక్తలక్షణోఽక్షరాఖ్యః సర్వజ్ఞః సామాన్యేన సర్వం జానాతీతి సర్వజ్ఞః। విశేషేణ సర్వం వేత్తీతి సర్వవిత్। యస్య జ్ఞానమయం జ్ఞానవికారమేవ సార్వజ్ఞ్యలక్షణం తపో నాఽఽయాసలక్షణం తస్మాద్యథోక్తాత్సర్వజ్ఞాదేతదుక్తం కార్యలక్షణం బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాఖ్యం జాయతే। కిఞ్చ నామాసౌ దేవదత్తో యజ్ఞదత్త ఇత్యాదిలక్షణమ్। రూపమిదం శుక్లం నీలమిత్యాది। అన్నం చ వ్రీహియవాదిలక్షణం జాయతే। పూర్వమన్త్రోక్తక్రమేణేత్యవిరోధో ద్రష్టవ్యః॥౯॥

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకే ప్రథమః ఖణ్డః

సిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ—వ్యాచికీర్షితేతి। కర్మాపూర్వసమవాయిభూతసూక్ష్మమవ్యాకృతమితి కేచిత్। ౨తన్న, తస్య ప్రతిజీవం భిన్నత్వాదీశ్వరత్వోపాధిత్వాసమ్భవాత్। సామాన్యరూపేణ సమ్భవేఽపి పృథివ్యాదిసామాన్యానాం బహుత్వాత్। ప్రకృతావేకత్వశ్రుతివ్యాకోపాపాతాజ్జాడ్యమహామాయారూపేణైకత్వసమ్భవేఽపి న కర్మాపూర్వసమవాయిత్వమ్। తస్యాకారకత్వాద్బుద్ధ్యాదీనామేవ కారకత్వాభిధానాత్। కారకావయవేష్వేవ క్రియాసమవాయాభ్యుపగమాత్। ౩కిఞ్చ న కార్యస్య స్వకారణప్రకృతిత్వం దృష్టమితి భూతసూక్ష్మస్యాపఞ్చీకృతభూతప్రకృతిత్వం న స్యాత్।

తస్మాన్మహాభూతసర్గాదిసంస్కారాస్పదం గుణత్రయసామ్యం మాయాతత్త్వమవ్యాకృతాదిశబ్దవాచ్యమిహాభ్యుపగన్తవ్యమ్। పూర్వస్మిన్కల్పే హిరణ్యగర్భప్రాప్తినిమిత్తం ప్రకృష్టం జ్ఞానం కర్మ చ యేనానుష్ఠితం తదనుగ్రహాయ మాయోపాధికం బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భావస్థాకారేణ వివర్తతే। స చ జీవః తదవస్థాభిమానీ హిరణ్యగర్భ ఉచ్యత ఇత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—బ్రహ్మణ ఇతి। జ్ఞానశక్తిభిః క్రియాశక్తిభిశ్చాధిష్ఠితం విశిష్టం జగద్వ్యష్టిరూపం తస్య సాధారణః సమష్టిరూపః సూత్రసంజ్ఞక ఇత్యర్థః। మనఆఖ్యమితి। సమష్టిరూపం వివక్షితమ్। వ్యష్టిరూపస్య లోకసృష్ట్యుత్తరకాలత్వాత్॥౮॥

వక్ష్యమాణార్థమితి। వక్ష్యమాణస్యావిద్యావివరణప్రకరణస్యాఽఽరమ్భార్థముక్తపరవిద్యాసూత్రార్థోపసంహార ఇత్యర్థః। సామాన్యేనేతి। సమష్టిరూపేణ మాయాఖ్యేనోపాధినేత్యర్థః। విశేషేణేతి। వ్యష్టిరూపేణావిద్యాఖ్యేనోపాధినాఽనన్తజీవభావమాపన్నః స ఏవ సర్వం స్వోపాధితత్సంసృష్టం చ వేత్తీత్యధిదైవమధ్యాత్మం చ తత్త్వాభేదః సూత్రితః। స్రష్టృత్వం ప్రజాపతీనాం తపసా ప్రసిద్ధమ్। తద్వద్బ్రహ్మణోఽపి స్రష్టృత్వే తపోఽనుష్ఠానం వక్తవ్యమ్। తతః సంసారిత్వం ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యస్య జ్ఞానమయమితి। సత్త్వప్రధానమాయాయా జ్ఞానాఖ్యో వికారస్తదుపాధికం జ్ఞానవికారం సృజ్యమానసర్వపదార్థాభిజ్ఞత్వలక్షణం తపో న తు క్లేశరూపం ప్రజాపతీనామివేత్యర్థః॥౯॥

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమముణ్డకే ప్రథమః ఖణ్డః

---

౧. మనః—జ్ఞానశక్తిప్రాధానో హిరణ్యగర్భ ఏవ। తస్య ప్రాణాజ్జన్మ తదవస్థావిశేషరూపత్వమేవ।

౨. యద్యపి తస్య లిఙ్గశరీరాన్తర్గతత్వేన జీవోపాధిత్వాత్ తత్రాపూర్వం సమవైతి తథాఽపి తస్య ప్రతిజీవం భిన్నత్వాత్ నేశ్వరోపాధిత్వమ్। సామాన్యరూపేణ—పృథివీత్వాదిరూపేణ తస్యాకారకత్వాత్—సామాన్యపృథివీత్వాద్యాశ్రయస్య కర్మసు అకారణత్వాత్ సూక్ష్మభూతజన్యబుద్ధ్యాదీనామేవ కారణత్వాత్ తేష్వేవాపూర్వసమ్బన్ధః ఇత్యర్థః।

3. భూతసూక్ష్మాః అపఞ్చీకృతభూతకార్యాః తేషాం తత్కారణత్వాభావాత్ న తేష్వపూర్వసమవాయః।

౧తదేతత్సత్యం మన్త్రేషు కర్మాణి కవయో యాన్యపశ్యంస్తాని త్రేతాయాం బహుధా సన్తతాని।

తాన్యాచరథ నియతం సత్యకామా ఏష వః పన్థాః సుకృతస్య లోకే॥౧॥

యదా లేలాయతే హ్యర్చిః సమిద్ధే హవ్యవాహనే। తదాఽఽజ్యభాగావన్తరేణాఽఽహుతీః ప్రతిపాదయేత్॥౨॥

సాఙ్గా వేదా అపరా విద్యోక్తా—ఋగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యాదినా। యత్తదద్రేశ్యమిత్యాదినా నామరూపమన్నం చ జాయత ఇత్యన్తేన గ్రన్థేనోక్తలక్షణమక్షరం యయా విద్యయాఽధిగమ్యత ఇతి పరా విద్యా ౨సవిశేషణోక్తా। అతః పరమనయోర్విద్యయోర్విషయౌ వివేక్తవ్యౌ సంసారమోక్షావిత్యుత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే। తత్రాపరవిద్యావిషయః కర్త్రాదిసాధనక్రియాఫలభేదరూపః సంసారోఽనాదిరనన్తో దుఃఖస్వరూపత్వాద్ధాతవ్యః ప్రత్యేకం శరీరిభిః సామస్త్యేన నదీస్రోతోవదవ్యవచ్ఛేదరూపసమ్బన్ధస్తదుపశమలక్షణో మోక్షః పరవిద్యావిషయోఽనాద్యనన్తోఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయః శుద్ధః ప్రసన్నః స్వాత్మప్రతిష్ఠాలక్షణః పరమానన్దోఽద్వయ ఇతి। పూర్వం తావదపరవిద్యాయా విషయప్రదర్శనార్థమారమ్భః। తద్దర్శనే హి తన్నిర్వేదోపపత్తేః। తథా చ వక్ష్యతి—"పరీక్ష్య లోకాన్కర్మచితాన్" ఇత్యాదినా। న హ్యప్రదర్శితే పరీక్షోపపద్యత ఇతి తత్ప్రదర్శయన్నాహ—తదేతత్సత్యమవితథమ్। కిం ౩తన్మన్త్రేష్వృగ్వేదాద్యాఖ్యేషు కర్మాణ్యగ్నిహోత్రాదీని మన్త్రైరేవ ప్రకాశితాని కవయో మేధావినో వసిష్ఠాదయో యాన్యపశ్యన్దృష్టవన్తః। యత్తదేతత్సత్యమేకాన్తపురుషార్థసాధనత్వాత్తాని చ వేదవిహితాన్యృషిదృష్టాని కర్మాణి త్రేతాయాం త్రయీసంయోగలక్షణాయాం హౌత్రాధ్వర్యవౌద్గాత్రప్రకారాయామధికరణభూతాయాం బహుధా బహుప్రకారం సన్తతాని ప్రవృత్తాని కర్మిభిః క్రియమాణాని। త్రేతాయాం వా యుగే ప్రాయశః ప్రవృత్తాని। అతో యూయం తాన్యాచరథ నిర్వర్తయత నియతం నిత్యం సత్యకామా యథాభూతకర్మఫలకామాః సన్తః। ఏష వో యుష్మాకం పన్థా మార్గః సుకృతస్య స్వయం నిర్వర్తితస్య కర్మణో లోకే ఫలనిమిత్తం లోక్యతే దృశ్యతే భుజ్యత ఇతి కర్మఫలం లోక ఉచ్యతే। తదర్థం తత్ప్రాప్తయే ఏష

మార్గ ఇత్యర్థః। యాన్యేతాన్యగ్నిహోత్రాదీని త్రయ్యాం విహితాని కర్మాణి తాన్యేష పన్థా అవశ్యఫలప్రాప్తిసాధనమిత్యర్థః॥౧॥

తత్రాగ్నిహోత్రమేవ తావత్ప్రథమం ప్రదర్శనార్థముచ్యతే సర్వకర్మణాం ౪ప్రాథమ్యాత్। తత్కథమ్। యదైవేన్ధనైరభ్యాహితైః

అనాదిరుపాదానరూపేణ, అనన్తో బ్రహ్మజ్ఞానాత్ప్రాగన్తాసమ్భవాత్ ప్రత్యేకం శరీరిభిర్జ్ఞాతవ్యో దుఃఖరూపత్వాదిత్యనేన యదాహురేకజీవవాదిన ఏకం చైతన్యమేకయైవావిద్యయా బద్ధం సంసరతి। తదేవ కదాచిన్ముచ్యతే నాస్మదాదీనాం బన్ధమోక్షౌ స్త ఇతి తదపాస్తం భవతి। ౫శ్రుతిబహిష్కృతత్వాత్। సుషుప్తేఽపి క్రియాకారకఫలభేదరూపస్య ప్రహాణం భవతి, బుద్ధిపూర్వకప్రహాణస్య తతో విశేషమాహ–సామస్త్యేనేతి। స్వోపాధ్యవిద్యాకార్యస్యావిద్యాప్రహాణేనాఽఽత్యన్తికప్రహాణం విద్యాఫలమిత్యర్థః। అమరోఽపక్షయరహితః। అమృతో నాశరహిత ఇత్యర్థః। అపరవిద్యాయాః పరవిద్యాయాశ్చ విషయౌ ప్రదర్శ్య పూర్వమపరవిద్యాయా విషయప్రదర్శనే శ్రుతేరభిప్రాయమాహ—పూర్వం తావదితి। యదిష్టసాధనతయాఽనిష్టసాధనతయా వా వేదేన బోధ్యతే కర్మ తస్యాసతి ప్రతిబన్ధే తత్సాధనత్వావ్యభిచారః సత్యత్వం న స్వరూపాబాధ్యత్వం 'ప్లవా హ్యేత' ఇత్యాదినా నిన్దితత్వాత్। స్వరూపబాధ్యత్వేఽపి చార్థక్రియాసామర్థ్యం స్వప్నకామిన్యామివ ఘటత ఇత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—తదేతత్సత్యమితి। ఋగ్వేదవిహితః పదార్థో హౌత్రమ్। యజుర్వేదవిహిత ఆధ్వర్యవమ్। సామవేదవిహిత ఔద్గాత్రమ్। తద్రూపాయాం త్రేతాయామిత్యర్థః। సత్యకామా మోక్షకామా ఇతి సముచ్చయాభిప్రాయేణ వ్యాఖ్యానమయుక్తమ్। 'ఏష వః పన్థాః సుకృతస్య లోకే' ఇతి స్వర్గఫలసాధనత్వవిషయవాక్యశేషవిరోధాదితి॥౧॥

ఆహవనీయస్య దక్షిణోత్తరపార్శ్వయోరాజ్యభాగావిజ్యేతే అగ్నయే స్వాహా సోమాయ స్వాహేతి దర్శపూర్ణమాసే। తయో-

---

౧. అత్ర మతాన్తరే–అస్య పూర్వమన్త్రశేషత్వాత్ తదేతద్బ్రహ్మ సత్యం నిత్యమిత్యర్థః। మాధ్వమతేపి బ్రహ్మ సత్యం ఇతరేషాం సత్యత్వప్రదమిత్యర్థః ఇత్యుక్తమ్— ఉభయత్రాపి ఏతత్పదస్య వక్ష్యమాణపరత్వస్య స్వారసికత్వాత్ 'యథా సుదీప్తాది'తి వాక్యోపక్రమస్థతదేతత్సత్యమిత్యస్య వక్ష్యమాణపరత్వస్యోభయసమ్మతత్వాత్ ఇదమయుక్తమన్యథా తత్రాపి కర్మ సత్యమిత్యర్థాఙ్గీకారాపత్తేః।

౨. సవిశేషణా స్వవిషయీభూతాక్షరసహితా।

3. ఏతేన బ్రాహ్మణవాక్యాన్యేవ కర్మవిధాయకాని। మన్త్రాస్తు ప్రయోగసమవేతార్థస్మారకా ఇతి మీమాంసకమతం ప్రత్యుక్తమ్, ఇదం 'మన్త్రేషు కర్మాణి' ఇతి ఛాన్దోగ్యవాక్యభాష్యతట్టీకాసు స్పష్టమ్।

౪. ఆధానాఖ్యే శ్రౌతకర్మణి కృతే త్రేతాగ్నిసమ్పత్తౌ ప్రథమమగ్నిహోత్రం కర్తవ్యమ్।

౫. “యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవది"తి బృహదారణ్యకవిరోధాత్।

యస్యాగ్నిహోత్రమదర్శమపౌర్ణమాసమచాతుర్మాస్యమనాగ్రయణమతిథివర్జితం చ।
అహుతమవైశ్వదేవమవిధినా హుతమాసప్తమాంస్తస్య లోకాన్హినస్తి॥3॥

కాలీ కరాలీ చ మనోజవా చ సులోహితా యా చ సుధూమ్రవర్ణా।
స్ఫులిఙ్గినీ విశ్వరుచీ చ దేవీ లేలాయమానా ఇతి సప్త జిహ్వాః॥౪॥

ఏతేషు యశ్చరతే భ్రాజమానేషు యథాకాలం చాఽఽహుతయో హ్యాదదాయన్।
తం నయన్త్యేతాః సూర్యస్య రశ్మయో యత్ర దేవానాం పతిరేకోఽధివాసః॥౫॥

సమ్యగిద్ధే సమిద్ధే హవ్యవాహనే లేలాయతే చలత్యర్చిస్తదా తస్మిన్కాలే లేలాయమానే చలత్యర్చిష్యాజ్యభాగావాజ్యభాగయోరన్తరేణ మధ్య ఀఆవాపస్థాన ఆహుతీః ప్రతిపాదయేత్ప్రక్షిపేద్దేవతాముద్దిశ్య। అనేకాహః ప్రయోగాపేక్షయాఽఽహుతీరితి బహువచనమ్॥౨॥

ఏష సమ్యగాహుతిప్రక్షేపాదిలక్షణః కర్మమార్గో లోకప్రాప్తయే పన్థాస్తస్య చ సమ్యక్కరణం దుష్కరమ్। ౨విపత్తయస్త్వనేకా భవన్తి। కథం, యస్యాగ్నిహోత్రిణోఽగ్నిహోత్రమదర్శం దర్శాఖ్యేన కర్మణా వర్జితమ్। అగ్నిహోత్రిణోఽవశ్యకర్తవ్యత్వాద్దర్శస్య। అగ్నిహోత్రసమ్బన్ధ్యగ్నిహోత్రవిశేషణమివ భవతి తదక్రియమాణమిత్యేతత్। తథాఽపౌర్ణమాసమిత్యాదిష్వప్యగ్నిహోత్రవిశేషణత్వం ద్రష్టవ్యమ్। అగ్నిహోత్రా[న]ఙ్గత్వస్యావిశిష్టత్వాత్, అపౌర్ణమాసం పౌర్ణమాసకర్మవర్జితమ్। ౩అచాతుర్మాస్యం చతుర్మాస్యకర్మవర్జితమ్। అనాగ్రయణమాగ్రయణం శరదాదికర్తవ్యం తచ్చ న క్రియతే యస్య। తథాఽతిథిర్వర్జితం చాతిథిపూజనం చాహత్యహన్యక్రియమాణం యస్య, స్వయం సమ్యగగ్నిహోత్రకాలేఽహుతమ్। అదర్శాదివదవైశ్వదేవం వైశ్వదేవకర్మవర్జితం హూయమానమప్యవిధినా హుతం న యథాహుతమిత్యేతత్। ఏవం దుఃసమ్పాదితమసమ్పాదితమగ్నిహోత్రాద్యుపలక్షితం కర్మ కిం కరోతీత్యుచ్యత ఆసప్తమాన్సప్తమసహితాంస్తస్య కర్తుర్లోకాన్హినస్తి హినస్తీవాఽఽయాసమాత్రఫలత్వాత్। సమ్యక్క్రియమాణేషు హి కర్మసు కర్మపరిణామానురూపేణ భూరాదయః సత్యాన్తాః సప్త లోకాః ఫలం ప్రాప్యన్తే। తే లోకా ఏవంభూతేనాగ్నిహోత్రాదికర్మణా త్వప్రాప్యత్వాద్ధింస్యన్త ఇవాఽఽయాసమాత్రం త్వవ్యభిచారీత్యతో హినస్తీత్యుచ్యతే। పిణ్డదానాద్యనుగ్రహేణ వా సమ్బధ్యమానాః పితృపితామహప్రపితామహాః పుత్రపౌత్రప్రపౌత్రాః స్వాత్మోపకారాః సప్త లోకా ఉక్తప్రకారేణాగ్నిహోత్రాదినా న భవన్తీతి హింస్యన్త ఇత్యుచ్యతే॥౩॥

కాలీ కరాలీ చ మనోజవా చ సులోహితా యా చ సుధూమ్రవర్ణా। స్ఫులిఙ్గినీ విశ్వరుచీ చ దేవీ లేలాయమానా ఇతి సప్త జిహ్వాః। కాల్యాద్యా విశ్వరుచ్యన్తా లేలాయమానా అగ్నేర్హవిరాహుతిగ్రసనార్థా ఏతాః సప్త జిహ్వాః॥౪॥

ఏతేష్వగ్నిజిహ్వాభేదేషు యోఽగ్నిహోత్రీ చరతే కర్మాఽఽచరత్యగ్నిహోత్రాది భ్రాజమానేషు దీప్యమానేషు। యథాకాలం చ

ర్మధ్యేఽన్యే యాగా అనుష్ఠీయన్తే। తన్మధ్యమావాపస్థానముచ్యతే।
అగ్ని హోత్రాహుత్యోర్ద్విత్వం ప్రసిద్ధమ్। సూర్యాయ స్వాహా ప్రజాపతయే స్వాహేతి ప్రాతః।
అగ్నయే స్వాహా ప్రజాపతయే స్వాహేతి సాయమ్। తత్కథమగ్ని హోత్రం
ప్రక్రమ్యాఽఽహుతీరితి బహువచనం తత్రాఽఽహ— అనేకాహేతి। అనేకేష్వహఃసు ప్రయోగాః
అనుష్ఠానాని తదపేక్షయేత్యర్థః॥౨॥

దర్శస్యాగ్ని హోత్రాఙ్గత్వే ప్రమాణాభావాత్కథం తదకరణమగ్ని హోత్రస్య
విపత్తిరిత్యాశఙ్క్య యావజ్జీవచోదనావశాదగ్ని హోత్రిణోఽవశ్యకర్తవ్యత్వాత్తదకరణం
భవేద్విపత్తిరిత్యభిప్రేత్య విశేషణమ్। శరదాదిషు నూతనాన్నేన కర్తవ్యమాగ్రయణం కర్మ।
అదర్శాదివదవైశ్వదేవమితి విశేషణమ్।
వైశ్వదేవస్యాగ్ని హోత్రానఙ్గత్వేఽప్యావశ్యకత్వాదిత్యర్థః। పిణ్డోదకదానేన పిత్రాదీనాం
త్రయాణాముపకరోతి యజమానః పుత్రాదీనాం చ త్రయాణాం గ్రాసాదిదానేన। తతో
మధ్యవర్తినా యజమానేన సమ్బధ్యమానాః పూర్వే త్రయ ఉత్తరే చ త్రయో గృహ్యాన్త
ఇత్యాహ— పిణ్డదానాదీతి॥3-౪-౫॥

---

౧. యద్యపి ఆజ్యభాగౌ నాగ్ని హోత్రే స్తః తథాపి హోమః అగ్నిమధ్యే ఆజ్యాదిప్రక్షేపస్థానే కర్తవ్యః। ఆజ్యభాగౌ అగ్నేః దక్షిణోత్తరభాగయోః క్రియేతే। తన్మధ్యస్థానం ఆవాపస్థానమ్।

౨. మన్త్రలోపతన్త్రలోపదక్షిణాలోపాదిషు హవిషః అపాకే చ ప్రాయశ్చిత్తాభిధానాత్।

3. అక్షయ్యసుకృతఫలకః చాతుర్మాస్యాఖ్యః కర్మసముదాయః। తస్య వైశ్వదేవ-వరుణప్రఘాస-సాకమేధ-శునాసీరీయాఖ్యాని చత్వారి పర్వాణి। ఏకైకం పర్వ బహుయాగఘటితమ్। చతుర్షు చతుర్షు మాసేషు ఏకైకం పర్వ కర్తవ్యమ్। వరుణప్రఘాసాన్తే అవభృథశ్చ। అవైశ్వదేవం-వైశ్వదేవం స్మార్తకర్మ అన్నసంస్కారార్థం ఆత్మసంస్కారార్థం చ ప్రత్యహం కర్తవ్యమ్। తత్రాష్టౌ హోమాః—తతః సర్వదేవతాభ్యో బలిహరణం చ యథావిధి కార్యమ్।

ఏహ్యేహీతి తమాహుతయః సువర్చసః సూర్యస్య రశ్మిభిర్యజమానం వహన్తి।
ప్రియాం వాచమభివదన్త్యోఽర్చయన్త్య ఏష వః పుణ్యః సుకృతో బ్రహ్మలోకః॥౬॥

ప్లవా హ్యేతే అదృఢా యజ్ఞరూపా ౧అష్టాదశోక్తమవరం యేషు కర్మ।
ఏతచ్ఛ్రేయో యేఽభినన్దన్తి మూఢా జరామృత్యుం తే పునరేవాపి యన్తి॥౭॥

౨అవిద్యాయామన్తరే వర్తమానాః స్వయం ధీరాః పణ్డితం మన్యమానాః।
జఙ్ఘన్యమానాః పరియన్తి మూఢా అన్ధేనైవ నీయమానా యథాఽన్ధాః॥౮॥

యస్య కర్మణో యః కాలస్తత్కాలం యథాకాలం యజమానమాదదాయన్నాదదానా ఆహుతయో యజమానేన నిర్వర్తితాస్తం నయన్తి ప్రాపయన్త్యేతా ఆహుతయో యా ఇమా అనేన నిర్వర్తితాః సూర్యస్య ౩రశ్మయో భూత్వా రశ్మిద్వారైరిత్యర్థః। యత్ర యస్మిన్స్వర్గే దేవానాం పతిరిన్ద్ర ఏకః సర్వానుపర్యధివసతీత్యధివాసః॥౫॥

కథం సూర్యస్య రశ్మిభిర్యజమానం వహన్తీత్యుచ్యతే—ఏహ్యేహీత్యాహ్వయన్త్యః। సువర్చసో దీప్తిమత్యః। కిఞ్చ ప్రియామిష్టాం వాచం స్తుత్యాదిలక్షణామభివదన్త్య ఉచ్చారయన్త్యోఽర్చయన్త్యః పూజయన్త్యశ్చైష వో యుష్మాకం పుణ్యః సుకృతః పన్థా బ్రహ్మలోకః ఫలరూపః। ఏవం ప్రియాం వాచమభివదన్త్యో వహన్తీత్యర్థః। బ్రహ్మలోకః స్వర్గః ౪ప్రకరణాత్॥౬॥

ఏతచ్చ జ్ఞానరహితం కర్మైతావత్ఫలమవిద్యాకామకర్మకార్యమతోఽసారం దుఃఖమూలమితి నిన్ద్యతే। ప్లవా వినాశిన ఇత్యర్థః। హి యస్మాదేతేఽదృఢా అస్థిరా యజ్ఞరూపా యజ్ఞస్య రూపాణి యజ్ఞరూపా యజ్ఞనిర్వర్తకా అష్టాదశాష్టాదశసంఖ్యాకాః షోడశర్త్విజః పత్నీ యజమానశ్చేత్యష్టాదశ। ఏతదాశ్రయం కర్మోక్తం కథితం శాస్త్రేణ యేష్వష్టాదశస్వవరం కేవలం జ్ఞానవర్జితం కర్మ। అత స్తేషామవరకర్మాశ్రయాణామష్టాదశానామదృఢతయా ప్లవత్వాత్ ప్లవతే సహ ఫలేన తత్సాధ్యం కర్మ కుణ్డవినాశాదివ క్షీరదధ్యాదీనాం తత్స్థానాం నాశః। యత ఏవమేతత్కర్మ శ్రేయః శ్రేయఃకరణమితి యేఽభినన్దన్త్యభిహృష్యన్త్యవివేకినో

మూఢా అత స్తే జరాం చ మత్యుం చ జరామృత్యుం కిఞ్చిత్కాలం స్వర్గే స్థిత్వా పునరేవాపి యన్తి భూయోఽపి గచ్ఛన్తి॥౭॥

కిఞ్చావిద్యాయామన్తరే మధ్యే వర్తమానా అవివేకప్రాయాః స్వయం వయమేవ ధీరా ధీమన్తః పణ్డితా విదితవేదితవ్యాశ్చేతి మన్యమానా ఆత్మానం సమ్భావయన్తస్తే చ జఙ్ఘన్యమానా జరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతైర్హన్యమానా భృశం పీడ్యమానాః పరియన్తి విభ్రమన్తి మూఢాః। దర్శనవర్జితత్వాదన్ధేనైవాచక్షుష్కేణైవ నీయమానాః ప్రదర్శ్యమానమార్గా యథా లోకేఽన్ధా అక్షిరహితా గర్తకణ్టకాదౌ పతన్తి తద్వత్॥౮॥

ఆహుతయో యజమానం వహన్తీతి సమ్బన్ధః॥౬॥

రూప్యతే నిరూప్యతే యదాశ్రయతయా యజ్ఞస్తే యజ్ఞరూపాః॥౭॥

స్వయమేవేతి తత్త్వదర్శ్యుపదేశానపేక్షతయా స్వమనోరథేనైవేత్యర్థః॥౮॥

---

౧. అష్టాదశ—అధ్వర్యుః, ప్రతిప్రస్థాతా, నేష్టా, ఉన్నేతా ఇత్యధ్వర్యుగణః। బ్రహ్మా, బ్రాహ్మణాచ్ఛంసీ, అగ్నీత్, పోతా ఇతి బ్రహ్మగణః। హోతా, మైత్రావరుణః, అచ్ఛావాకః, గ్రావస్తుత్ ఇతి హోతృగణః। ఉద్గాతా ప్రస్తోతా, ప్రతిహర్తా, సుబ్రహ్మణ్య ఇత్యుద్గాతృగణః। యజమానః, పత్నీ చేతి అష్టాదశ। అష్టాదశోక్తమిత్యత్ర మాధ్వైః అష్టాదశవిద్యాస్థాననిరూపితం కర్మేతి వ్యాఖ్యాతమ్। అష్టాదశస్మృత్యుక్తమితి రామానుజీయే।

౨. అత్ర మాధ్వాః—అవిద్యాపదేన విద్యాతోఽన్యా సర్వాప్యవిద్యేతి వ్యాచక్రుః। ఏవం కఠవల్ల్యామపి। మతాన్తరీయాస్తు-కఠవల్ల్యామవిద్యా-కామ్యకర్మేత్యూచుః। అత్రాప్యయమేవార్థస్తేషాం మతే। భగవత్పాదమతే తు అవిద్యా భావరూపావిద్యా మూలప్రకృతిః సర్వత్ర గ్రాహ్యా। తయా మోముహ్యమానాః కష్టామాపదం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః। విద్యావిరోధిత్వాత్ విద్యావినాశ్యత్వాచ్చావిద్యోచ్యతే।

౩. రశ్మయో భూత్వా—రశ్మిభిః సంయుజ్య।

౪. కర్మప్రకరణాత్ బ్రహ్మలోకస్యాహ్ఙ్గ హెూపాసనామాత్రేణ ప్రాప్యత్వాత్।

౧అవిద్యాయాం ౨బహుధా వర్తమానా వయం ౩కృతార్థా ఇత్యభిమన్యన్తి బాలాః।
యత్కర్మిణో న ప్రవేదయన్తి రాగాత్తేనాఽఽతురాః క్షీణలోకాశ్చ్యవన్తే౪॥౯॥

ఇష్టాపూర్తం మన్యమానా వరిష్ఠం నాన్యచ్ఛ్రేయో వేదయన్తే ప్రమూఢాః।
నాకస్య పృష్ఠే తే సుకృతేఽనుభూత్వేమం లోకం హీనతరం వా విశన్తి॥౧౦॥

తపఃశ్రద్ధే యే హ్యుపవసన్త్యరణ్యే శాన్తా విద్వాంసో భైక్షచర్యాం చరన్తః।
సూర్యద్వారేణ తే విరజాః ప్రయాన్తి యత్రామృతః స పురుషో హ్యవ్యయాత్మా॥౧౧॥

కిఞ్చావిద్యాయాం బహుధా బహుప్రకారం వర్తమానా వయమేవ కృతార్థాః కృతప్రయోజనా ఇత్యేవమభిమన్యన్త్యభిమానం కుర్వన్తి బాలా అజ్ఞానినః। యద్యస్మాదేవం కర్మిణో న ప్రవేదయన్తి తత్త్వం న జానన్తి రాగాత్కర్మఫలరాగాభిభవనిమిత్తం తేన కారణేనాఽఽతురా దుఃఖార్తాః సన్తః క్షీణలోకాః క్షీణకర్మఫలాః స్వర్గలోకాచ్చ్యవన్తే॥౯॥

ఇష్టాపూర్తమ్। ఇష్టం యాగాది౫ శ్రౌతం కర్మ। పూర్తం వాపీకూపతడాగాది౬ స్మార్తం మన్యమానా ఏతదేవాతిశయేన పురుషార్థసాధనం వరిష్ఠం ప్రధానమితి చిన్తయన్తోఽన్యదాత్మజ్ఞానాఖ్యం శ్రేయఃసాధనం న వేదయన్తే న జానన్తి ప్రమూఢాః పుత్రపశుబన్ధ్వాదిషు ప్రమత్తతయా మూఢాస్తే చ నాకస్య స్వర్గస్య పృష్ఠ ఉపరిస్థానే సుకృతే భోగాయతనేఽనుభూయ కర్మఫలం పునరిమం లోకం మానుషమస్మాద్ధీనతరం వా తిర్యఙ్నరకాదిలక్షణం యథాకర్మశేషం౭ విశన్తి॥౧౦॥

యే పునస్తద్విపరీతా జ్ఞానయుక్తా వానప్రస్థాః సంన్యాసినశ్చ—తపః శ్రద్ధే హి తపః స్వాశ్రమవిహితం కర్మ। శ్రద్ధా హిరణ్యగర్భాదివిషయా విద్యా తే తపఃశ్రద్ధే ఉపవసన్తి సేవన్తేఽరణ్యే వర్తమానాః సన్తః। శాన్తా ఉపరతకరణగ్రామాః। విద్వాంసో గృహస్థాశ్చ జ్ఞానప్రధానా ఇత్యర్థః। భైక్షచర్యాం చరన్తః పరిగ్రహాభావాదుపవసన్త్యరణ్య ఇతి సమ్బన్ధః। సూర్యద్వారేణ సూర్యోపలక్షితేనోత్తరాయణేన పథా తే విరజా విరజసః క్షీణపుణ్యపాపకర్మాణః సన్త ఇత్యర్థః। ప్రయాన్తి ప్రకర్షేణ యాన్తి యత్ర యస్మిన్సత్యలోకాదావమృతః స పురుషః ప్రథమజో హిరణ్యగర్భో హ్యవ్యయాత్మాఽవ్యయస్వభావో యావత్సంసారస్థాయీ। ఏతదన్తాస్తు సంసారగతయోఽపరవిద్యాగమ్యాః। నను—ఏతం మోక్షమిచ్ఛన్తి కేచిత్, న, 'ఇహైవ సర్వే ప్రవిలీయన్తి కామాః' 'తే సర్వగం సర్వతః ప్రాప్య ధీరా యుక్తాత్మానః సర్వమేవాఽఽవిశన్తీ'త్యాదిశ్రుతిభ్యోఽప్రకరణాచ్చ। అపరవిద్యాప్రకరణే హి ప్రవృత్తే న

కం సుఖం న భవతీత్యకం దుఃఖం తన్న విద్యతే యస్మిన్నసౌ నాకః॥౯-౧౦॥

కేవలకర్మిణాం ఫలముక్త్వా సగుణబ్రహ్మజ్ఞానసహితాశ్రమకర్మిణాం ఫలం సంసారగోచరమేవ దర్శయతి—యే పునస్తద్విపరీతా జ్ఞానయుక్తా ఇత్యాదినా। అరణ్యే స్త్రీజనాసఙ్కీర్ణే దేశే। ముక్తానామిహైవ సర్వకామప్రవిలయం సర్వాత్మభావం చ దర్శయన్తి శ్రుతయః। బ్రహ్మలోకప్రాప్తిస్తు దేశపరిచ్ఛిన్నం ఫలం తతో న మోక్ష ఇత్యాహ—ఇహైవేతి। బ్రహ్మా చతుర్ముఖః।

---

౧. అవిద్యావస్థాయామహంమమాభిమానిన ఇత్యర్థః।

౨. వివిధవ్యాపారేణ।

౩. ధనార్జనపుత్రపౌత్రాదిసుఖేన కృతార్థబుద్ధయః।

౪. చ్యవన్తే—పఞ్చాగ్నిద్వారా పునరాగచ్ఛన్తి।

౫. అత్రాదిపదేనాగ్ని హోత్రతపఃసత్యవేదానుపాలనాతిథ్యవైశ్వదేవా గ్రాహ్యాః।

౬. అత్రాదిపదేన దేవాలయనిర్మాణాన్నప్రదానారామనిర్మాణాని గృహ్యన్తే।

౭. కర్మశేషః—స్వర్గార్థకర్మణోఽన్యత్ కర్మేతి నిర్ణీతం బ్రహ్మసూత్రేషు—కృతాత్యయేఽనుశయవాన్ ఇత్యాదినా (3।౧।౮)

౮. బ్రహ్మలోకసాధనపుణ్యాతిరిక్తపుణ్యం క్షీణం యేషామిత్యర్థః।

౯. నను ఏతం మోక్షమిచ్ఛన్తి—ఇతి రామానుజీయానాం మాధ్వానాం చ మతం 'అనాగతావేక్షణన్యాయేన' నిరస్యతి భగవాన్—ఇదం హి ప్రకరణం 'తదేతత్సత్యమి'త్యారభ్యాపరవిద్యాపరమ్। ఉత్తరత్ర 'తదేతత్సత్యమి'త్యారభ్య పరవిద్యాప్రకరణం భవిష్యతి। అత్రైవ పరవిద్యాభిధానే తదేతత్సత్యమిత్యుత్తరత్ర కిమపూర్వం వక్తవ్యమితి వదేయుః। అస్యైవ వివరణముత్తరగ్రన్థ ఇతి చేత్ తదా తదేతత్సత్యమిత్యపూర్వతయా ప్రస్తావానుపపత్తిశ్చ।

పరీక్ష్య లోకాన్కర్మచితాన్బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన౧।

తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠమ్॥౧౨॥

హ్యకస్మాన్మోక్షప్రసఙ్గోఽస్తి విరజస్త్వం త్వాపేక్షికం సమస్తమపరవిద్యాకార్యం సాధ్యసాధనలక్షణం క్రియాకారకఫలభేదభిన్నం ద్వైతమ్। ఏతావదేవ యద్ధిరణ్యగర్భప్రాప్త్యవసానమ్। తథా చ మనునోక్తం స్థావరాద్యాం సంసారగతిమనుక్రామతా—

"బ్రహ్మ విశ్వసృజో ధర్మో మహానవ్యక్తమేవ చ। ఉత్తమాం సాత్త్వికీమేతాం గతిమాహుర్మనీషిణః॥" ఇతి॥౧౧॥

అథేదానీమస్మాత్సాధ్యసాధనరూపాత్సర్వస్మాత్సంసారాద్విరక్తస్య పరస్యాం విద్యాయామధికారప్రదర్శనార్థమిదముచ్యతే—పరీక్ష్య యదేతదృగ్వేదాద్యపరవిద్యావిషయం స్వాభావికావిద్యాకామకర్మదోషవత్పురుషానుష్ఠేయమవిద్యాదిదోషవన్తమేవ పురుషం ప్రతి విహితత్వాత్తదనుష్ఠానకార్యభూతాశ్చ లోకా యే దక్షిణోత్తరమార్గలక్షణాః ఫలభూతా యే చ విహితాకరణప్రతిషేధాతిక్రమదోషసాధ్యా నరకతిర్యక్ప్రేతలక్షణాస్తానేతాన్పరీక్ష్య

౨ప్రత్యక్షానుమానోపమానాగమైః సర్వతో యాథాత్మ్యేనావధార్య లోకాన్సంసారగతిభూతాన ౩వ్యక్తాదిస్థావరాన్తాన్వ్యాకృతావ్యాకృతలక్షణాన్బీజాఙ్కురవదితరేతరోత్పత్తినిమిత్తానఌనేకాన ర్థశతసహస్రసఙ్కులాన్కదలీగర్భవదసారాన్మాయామరీచ్యుదకగన్ధర్వనగరాకారస్వప్నజల బుద్బుద-
ఫేనసమాన్ప్రతిక్షణప్రధ్వంసాన్పృష్ఠతఃకృత్వాఽవిద్యాకామదోషప్రవర్తితకర్మచితాన్ధర్మాధర్మ నిర్వర్తితానిత్యేతద్బ్రాహ్మణస్యైవ" ౪విశేషతోఽధికారః సర్వత్యాగేన బ్రహ్మవిద్యాయామితి బ్రాహ్మణగ్రహణమ్। పరీక్ష్య లోకాన్కిం కుర్యాదిత్యుచ్యతే—నిర్వేదం నిఃపూర్వో విదిరత్ర వైరాగ్యార్థే వైరాగ్యమాయాత్కుర్యాదిత్యేతత్। స వైరాగ్యప్రకారః ప్రదర్శ్యతే। ఇహ సంసారే నాస్తి కశ్చిదప్యకృతః పదార్థః। సర్వ ఏవ హి లోకాః కర్మచితాః కర్మకృతత్వాచ్చానిత్యాః। న నిత్యం కిఞ్చిదస్తీత్యభిప్రాయః। సర్వం తు కర్మానిత్యస్యైవ సాధనమ్। యస్మాచ్చతుర్విధమేవ హి సర్వం కర్మకార్యమ్,

విశ్వసృజః ప్రజాపతయో మరీచిప్రభృతయః। ధర్మో యమః। మహాన్సూత్రాత్మా। అవ్యక్తం త్రిగుణాత్మికా ప్రకృతిః। సాత్త్వికీం సత్త్వపరిణామజ్ఞానసహితకర్మఫలభూతామిత్యర్థః॥౧౧॥

ఐహికకర్మఫలస్య పుత్రాదేర్నాశవిషయం ప్రత్యక్షం విమతమనిత్యం కృతకత్వాత్ ఘటవదిత్యనుమానమాముష్మికనాశవిషయమ్। తద్యథేహ కర్మజితో లోకః క్షీయత ఇత్యాద్యాగమస్తైరనిత్యత్వేన సర్వాత్మనాఽవధార్యేత్యర్థః।

“నైతాదృశం బ్రాహ్మణస్యాస్తి విత్తం యథైకతా సమతా సత్యతా చ।

శీలం స్థితిర్దణ్డనిధానమార్జవం తతస్తతశ్చోపరమః క్రియాభ్యః॥”

---

౧. నాస్త్యకృతః కృతేన—అత్ర కల్పతరౌ 'నాస్త్యకృతః మోక్షః కిం కృతేన కర్మణా ప్రయోజనం' ఇతి వాక్యం భిత్త్వా వ్యాఖ్యాతమ్। యథాశ్రుతే కృతేన కర్మణా అకృతో లోకో నాస్తీతి యోజనాయాం లోకత్వావచ్ఛిన్నః సర్వోఽపి కృతక ఇతి పరీక్షాస్వరూపాలాభాత్। అతః కింశబ్దాధ్యాహారః వాక్యభేదశ్చ స్వీకృతః (పరిం)। అత్ర కృతేన కర్మణా అకృతో మోక్షః న

ప్రాప్యత ఇతి వ్యాఖ్యానం మతత్రయసిద్ధాన్తః। ఏవం సతి జ్ఞానకర్మసముచ్చయో మోక్షసాధనమితి వదన్తః రామానుజీయాః ఏతచ్ఛాస్త్రవిరుద్ధమేవ వదన్తి।

౨. అత్ర ప్రమాణచతుష్టయేనాపి సంసారయాథాత్మ్యనిర్ధారణముచ్యతే। తదేవ టీకాకారైః ఐహికేత్యాదినా వివృతమ్। ఉపమానం తు యథా గోసదృశో గవయ ఇతి వాక్యం శ్రుత్వా అరణ్యం గతః గోసదృశం పిణ్డం దృష్ట్వా 'ఏతత్సదృశీ మదీయా గౌః' ఇత్యుపమితిం లభతే తథా పరేషాం ఉచ్చపదస్థితానాం పతనం దృష్ట్వా మమాపీయమేవ గతిరితి ఉపమానేనానిత్యత్వజ్ఞానమ్।

౩. అభ్యక్తభావోఽపి సుషుప్తివత్ ప్రకృతిలయరూపః పురుషార్థ ఇతి పౌరాణికాః। యదాహుః— "దశవర్షసహస్రాణి తిష్ఠన్త్యవ్యక్తచిన్తకాః" ఇతి। అత్ర కర్మచితాన్ పరిత్యజ్యేత్యుక్తత్వాత్ మోక్షస్య కర్మసాధ్యత్వం నాస్తీతి సూచ్యతే। తేన కర్మసముచ్చితం జ్ఞానం మోక్షసాధనమితి వదన్తః పరాస్తాః।

౪. మనుష్యలోక ఏవ కర్మాధికారాత్ అయం లోకః బీజమితరేఽఙ్కురాః ఫలత్వాత్। తత్ర భోగసమాప్తౌ కర్మకరణాయేహైవావర్తన్త ఇతి ఇతరేతరోత్పత్తినిమిత్తత్వమ్।

౫. విశేషత ఇతి—బ్రాహ్మణస్యైవ "బ్రాహ్మణాః పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయ" "అయజ్ఞోపవీతీ కథం బ్రాహ్మణః" ఇత్యాది సంన్యాసవిధాయకశాస్త్రేషు విశిష్య బ్రాహ్మణగ్రహణాదిత్యర్థః। స్వాతన్త్ర్యేణ బ్రహ్మాన్వేషణే వేదాన్తానాం విపరీతార్థం భ్రాన్త్యా యథావదాత్మానం న జానీయాత్। గుర్వనుగ్రహశ్చ దృష్టద్వారా అదృష్టద్వారా చ జ్ఞానసాధనమ్।

౧తస్మై స విద్వానుపసన్నాయ సమ్యక్ప్రశాన్తచిత్తాయ శమాన్వితాయ।
౨యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యామ్॥౧౩॥

ఇత్యథర్వవేదీయముణ్డకోపనిషది ప్రథమముణ్డకే ద్వితీయః ఖణ్డః

ఇత్యథర్వవేదీయముణ్డకోపనిషది ప్రథమముణ్డకం సమాప్తమ్

ఉత్పాద్యాప్యం సంస్కార్యం వికార్యం వా। నాతః పరం కర్మణో విశేషోఽస్తి। అహం చ నిత్యేనామృతేనాభయేన కూటస్థేనాచలేన ధ్రువేణార్థేనార్థీ న తద్విపరీతేన। అతః కిం కృతేన కర్మణాऽऽయాస-బహులేనానర్థసాధనేనేత్యేవం నిర్విణ్ణోఽభయం శివమకృతం నిత్యం పదం యత్తద్విజ్ఞానార్థం విశేషేణాధిగమార్థం స నిర్విణ్ణో బ్రాహ్మణో గురుమేవాऽऽచార్యం శమదమదయాదిసమ్పన్నమభిగచ్ఛేత్। శాస్త్రజ్ఞోఽపి స్వాతన్త్ర్యేణ బ్రహ్మజ్ఞానాన్వేషణం న కుర్యాదిత్యేతద్గురుమేవేత్యవధారణఫలమ్। సమిత్పాణిః సమిద్భారగృహీతహస్తః శ్రోత్రియమధ్యయనశ్రుతార్థసమ్పన్నం బ్రహ్మనిష్ఠం హిత్వా సర్వకర్మాణి కేవలేఽద్వయే బ్రహ్మణి నిష్ఠా యస్య సోఽయం బ్రహ్మనిష్ఠో జపనిష్ఠస్తపోనిష్ఠ ఇతి యద్వత్। న హి కర్మిణో బ్రహ్మనిష్ఠతా సమ్భవతి కర్మాత్మజ్ఞానయోర్విరోధాత్। స తం గురుం విధివదుపసన్నః ప్రసాద్య పృచ్ఛేదక్షరం పురుషం సత్యమ్॥౧౨॥

తస్మై స విద్వాన్గురుర్బ్రహ్మవిదుపసన్నాయోపగతాయ। సమ్యగ్యథాశాస్త్రమిత్యేతత్। ప్రశాన్తచిత్తాయోపరత-దర్పాదిదోషాయ। శమాన్వితాయ బాహ్యేన్ద్రియోపరమేణ చ యుక్తాయ సర్వతో విరక్తాయేత్యేతత్। యేన విజ్ఞానేన యయా విద్యయా పరయాऽక్షరమద్రేశ్యాదివిశేషణం తదేవాక్షరం పురుషశబ్దవాచ్యం పూర్ణత్వాత్పురి శయనాచ్చ సత్యం తదేవ పరమార్థస్వాభావ్యాదక్షరం చాక్షరణాదక్షతత్వాదక్షయత్వాచ్చ వేద విజానాతి తాం బ్రహ్మవిద్యాం తత్త్వతో యథావత్ప్రోవాచ ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః। ఆచార్యస్యాప్యయం నియమో యన్న్యాయప్రాప్తసచ్ఛిష్య-నిస్తారణమవిద్యామహోదధేః॥౧౩॥

ఇత్యథర్వవేదీయముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకే ద్వితీయః ఖణ్డః

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకం సమాప్తమ్

ఇతిస్మృతేర్బ్రాహ్మణస్యైవాధికార ఇత్యర్థః। కూటస్థేన పరిణామరహితేనాచలేన స్పన్దరహితేన ధ్రువేణ ప్రయత్న-రహితేనాహమర్థీ। ౩సమిత్పాణిరితి వినయోపలక్షణమ్॥౧౨॥

అక్షరణాదితి। అవయవాన్యథాభావలక్షణపరిణామశూన్యత్వాత్। అక్షతత్వాదితి। అక్షయత్వాచ్చేతి। అశరీరత్వాద్వికారశూన్యత్వాదిత్యర్థః॥౧౩॥

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమముణ్డకే ద్వితీయః ఖణ్డః

ఇత్యథర్వవేదీయముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమముణ్డకం సమాప్తమ్

---

౧. అత్ర 'ప్రశాన్తచిత్తాయ శమాన్వితాయ' ఇత్యనేన సాధనచతుష్టయం బ్రహ్మవిద్యోపదేశాయావశ్యకమితి సూచితమ్। 'పరీక్ష్య లోకాన్' ఇత్యనేన నిత్యానిత్యవివేకః, 'నిర్వేదమాయాత్' ఇత్యనేన వైరాగ్యమ్, 'ప్రశాన్తచిత్తాయ' ఇత్యనేన శమాదిషట్కం తద్విజ్ఞానార్థమితి ముముక్షుత్వం చ సూచితమితి 'అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసే'త్యనేన సూచితసాధనచతుష్టయమత్ర ప్రకటీక్రియతే। "తస్మై స విద్వానుపసన్నాయ బ్రహ్మవిద్యాం బ్రూయాది"త్యుక్త్యా ఉత్తరత్రైవ పరవిద్యా ఆరభ్యత ఇతి స్పష్టమ్। పూర్వత్ర పరవిద్యాతత్ఫలవచనోక్తిరితి వ్యాఖ్యా న సాధ్వీ।

౨. 'యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యమి'త్యుక్తేః 'సత్యం జ్ఞానమనన్తం' 'సదేవ సోమ్యే'త్యాదివాక్యప్రసిద్ధం శుద్ధం పారమార్థికం బ్రహ్మేత్యర్థః। న తు శివో వా విష్ణుర్వా। తదుక్తం వాసిష్ఠనిర్వాణే—

"న దేవః పుణ్డరీకాక్షో న చ దేవస్త్రిలోచనః। అకృత్రిమమనాద్యన్తం దేవనం దేవ ఉచ్యతే"॥ ఇత్యాది

న చ పురుషశబ్దః శ్రీవిష్ణౌ రూఢ ఇతి వాచ్యమ్। 'పురుషం కృష్ణపిఙ్గలం' 'పురుషస్య సహస్రాక్షస్య మహాదేవస్యే'త్యాదౌ శ్రీశివేఽపి ప్రయోగాత్। విష్ణౌ రూఢత్వే అన్తస్తద్ధర్మాధికరణవైయర్థ్యాపత్తేశ్చ।

౩. అత్ర 'బ్రహ్మనిష్ఠమి'త్యుక్త్యా సంన్యాసీతి భాష్యకారైః సూచ్యతే। ఏవం తర్హి సమిద్భిః తస్య కిం కార్యం యేన తద్గృహీత్వా తం ప్రతి గచ్ఛేత్ ఇతి శఙ్కానిరాసాయ వినయోపలక్షణమిత్యుక్తమ్।

సమిత్పాణిత్వం యత్ర గృహస్థ ఏవ జనకయాజ్ఞవల్క్యాఙ్గిరోవత్ బ్రహ్మనిష్ఠోఽస్తి తం ప్రతి విద్యార్థితయా గమనే ఉపయోగో భవతి।

తదేతత్సత్యం యథా సుదీప్తాత్పావకాద్విస్ఫులిఙ్గాః సహస్రశః ప్రభవన్తే సరూపాః।

తథాఽక్షరాద్వివిధాః౧ సోమ్య భావాః ప్రజాయన్తే తత్ర చైవాపియన్తి॥౧॥

దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః ౨సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః। అప్రాణో హ్యమనాః శుభ్రో హ్యక్షరాత్పరతః పరః॥౨॥

అపరవిద్యాయాః సర్వం కార్యముక్తమ్। స చ సంసారో యత్సారో యస్మాన్మూలాదక్షరాత్సమ్భవతి యస్మింశ్చ ప్రలీయతే తదక్షరం పురుషాఖ్యం సత్యమ్। యస్మిన్విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతి తత్పరస్యా బ్రహ్మవిద్యాయా విషయః స వక్తవ్య ఇత్యుత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే। యదపరవిద్యావిషయం కర్మఫలలక్షణం సత్యం తదాపేక్షికమ్। ఇదం తు పరవిద్యావిషయం పరమార్థతః సల్లక్షణత్వాత్ తదేతత్సత్యం యథాభూతం విద్యావిషయమ్। అవిద్యావిషయత్వాచ్చానృతమితరత్। అత్యన్తపరోక్షత్వాత్కథం నామ ప్రత్యక్షవత్సత్యమక్షరం ప్రతిపద్యేరన్నితి దృష్టాన్తమాహ—యథా సుదీప్తాత్సుష్ఠు దీప్తాదిద్ధాత్పావకాదగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గా అగ్న్యవయవాః సహస్రశోఽనేకశః ప్రభవన్తే నిర్గచ్ఛన్తి సరూపా అగ్నిసలక్షణా ఏవ తథోక్తలక్షణాదక్షరాద్వివిధా నానాదేహోపాధిభేదమనువిధీయమానత్వాద్వివిధా హే సోమ్య భావా జీవా ఆకాశాదివద్ఘటాదిపరిచ్ఛిన్నాః సుషిరభేదా ఘటాద్యుపాధిప్రభేదమను భవన్తి। ఏవం నానానామరూపకృతదేహోపాధిప్రభవమనుప్రజాయన్తే। తత్ర చైవ తస్మిన్నేవాక్షరేఽపియన్తి దేహోపాధివిలయమనులీయన్తే ఘటాదివిలయమన్వివ సుషిరభేదాః యథాఽఽకాశస్య సుషిరభేదోత్పత్తిప్రలయనిమిత్తత్వం ఘటాద్యుపాధికృతమేవ తద్వదక్షరస్యాపి ౩నామరూపకృతదేహోపాధినిమిత్తమేవ జీవోత్పత్తిప్రలయనిమిత్తత్వమ్॥౧॥

నామరూపబీజభూతాదవ్యాకృతాఖ్యాత్స్వవికారాపేక్షయా పరాదక్షరాత్పరం యత్సర్వోపాధిభేదవర్జితమక్షరస్యైవ స్వరూపమాకాశస్యేవ ౪సర్వమూర్తివర్జితం నేతి నేతీత్యాదివిశేషణం వివక్షన్నాహ—దివ్యో ద్యోతనవాన్స్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్। దివి వా స్వాత్మని

భవోఽలౌకికో వా। హి యస్మాదమూర్తః సర్వమూర్తివర్జితః పురుషః పూర్ణః పురిశయో వా। దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః సబాహ్యాభ్యన్తరః సహ బాహ్యాభ్యన్తరేణ వర్తత ఇతి। అజో న జాయతే కుతశ్చిత్స్వతోఽన్యస్య జన్మనిమిత్తస్య చాభావాత్ యథా జలబుద్బుదాదేర్వాయ్వాది। యథా నభః సుషిరభేదానాం ఘటాది। సర్వభావవికారాణాం జనిమూలత్వాత్తత్ప్రతిషేధేన సర్వే ప్రతిసిద్ధా

ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇత్యుపన్యస్యాపరవిద్యామాద్యముణ్డకేన ప్రపఞ్చ్య పరవిద్యాం సూత్రితాం ప్రపఞ్చయితం ద్వితీయముణ్డకారమ్భ ఇత్యాహ—అపరవిద్యాయా ఇత్యాదినా। కర్మణోఽపి ప్రాక్సత్యత్వముక్తం తద్వదిదం సత్యత్వం న మన్తవ్యమిత్యాహ—యదపరవిద్యా విషయమితి। విషీయతే విశేష్యతే విద్యాఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా విషయశబ్దస్య వస్తుపరత్వాన్నపుంసకలిఙ్గత్వం పరమార్థతః సల్లక్షణత్వాదత్యన్తాబాధ్యత్వాదిత్యర్థః। అత్యన్తపరోక్షత్వాదితి। శాస్త్రైకగమ్యత్వాత్। అపూర్వవద్బ్రహ్మణః ప్రత్యక్షత్వం న సమ్భవతి సాక్షాత్కారాధీనం చ కైవల్యం తతః కథం నామ సత్యమక్షరం ప్రత్యక్షవత్ప్రతిపద్యేరన్ముముక్షవ ఇత్యభిప్రేత్య జీవబ్రహ్మణోరేకత్వే దృష్టాన్తమాహ—యథా సుదీప్తాదితి। ఏకత్వే సతి ప్రత్యగ్రూపస్యాపరోక్షత్వాద్బ్రహ్మణోఽపి ప్రత్యక్షత్వం భవిష్యతి ఘటైకదేశప్రత్యక్షత్వే ఘటప్రత్యక్షవదిత్యర్థః। విభక్తదేశావచ్ఛిన్నత్వేన విస్ఫులిఙ్గేష్వవయవత్వాదివ్యవహారః, స్వతః పునరగ్న్యాత్మత్వమేవోష్ణప్రకాశత్వావిశేషాత్తథా చిద్రూపత్వావిశేషాజ్జీవానాం స్వతో బ్రహ్మత్వమేవేత్యర్థః॥౧॥

అక్షరస్యాపి జీవోత్పత్తిప్రలయనిమిత్తత్వమౌపాధికముక్తమేకత్వసిద్ధ్యర్థమ్। తత్త్వతస్తు నిమిత్తనైమిత్తికభావోఽపి నాస్తీత్యాహ—నామరూపబీజభూతాదితి। దేహాపేక్షయా యద్బాహ్యమాన్తరం చ ప్రసిద్ధం తేన సహ తత్తాదాత్మ్యేన తదధిష్ఠానతయా వా వర్తత ఇతి సబాహ్యాభ్యన్తరః। అత ఏవ సర్వాత్మత్వాత్తద్వ్యతిరిక్తనిమిత్తాభావాదజ ఇత్యర్థః। జాయతేఽస్తి వర్ధతే విపరిణమతేఽపక్షీయతే వినశ్యతీత్యేవమాదిభావవికారాణాం నిషేధే తాత్పర్యమజశబ్దస్యాఽఽహ—సర్వభావవికారాణామితి।

---

౧. వివిధా భావాః చేతనా అచేతనాశ్చ చేతనానాం జీవానాం స్వతోఽనాదిత్వాత్ తేషాముత్పత్తిః ఉపాధ్యుత్పత్తిరేవ। ప్రలయోఽప్యుపాధిప్రలయ ఏవేతి జ్ఞేయమ్।

౨. సబాహ్యాభ్యన్తరః బాహ్యాభ్యన్తరసహితః సర్వాత్మా। (కల్పం)

౩. నామరూపకృతేతి—కృతకేత్యర్థః।

౪. అప్రాకృతశరీరం బ్రహ్మణోఽభ్యుపగన్తృనిరాసాయోక్తమ్।

౫. శాస్త్రైకగమ్యత్వాత్ పరోక్షత్వం శాస్త్రైకగమ్యేనాపరిచ్ఛిన్నానన్దాకారేణేత్యర్థః। స్వరూపేణ తు 'సన్ ఘట' ఇత్యాదిప్రత్యక్షవిషయ ఏవ బ్రహ్మ।

౧ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనః సర్వేన్ద్రియాణి చ। ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ॥౩॥

భవన్తి। సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజోఽతోఽజరోఽమృతోఽక్షరో ధ్రువోఽభయ ఇత్యర్థః। యద్యపి దేహాద్యుపాధిభేదదృష్టీనామవిద్యావశాద్దేహభేదేషు సప్రాణః సమనాః సేన్ద్రియః సవిషయ ఇవ ప్రత్యవభాసతే తలమలాదిమదివాఽఽకాశం తథాఽపి తు స్వతః పరమార్థదృష్టీనామప్రాణోఽవిద్యమానః క్రియాశక్తిభేదవాంశ్చలనాత్మకో వాయుర్యస్మిన్నసావప్రాణః। తథాఽమనా అనేకజ్ఞానశక్తిభేదవ-త్సఙ్కల్పాద్యాత్మకం మనోఽప్యవిద్యమానం యస్మిన్సోఽయమమనాః। అప్రాణో హ్యమనాశ్చేతి ప్రాణాదివాయుభేదాః కర్మేన్ద్రియాణి తద్విషయాశ్చ తథా బుద్ధిమనసీ బుద్ధీన్ద్రియాణి తద్విషయాశ్చ ప్రతిషిద్ధా వేదితవ్యాః। తథా శ్రుత్యన్తరే—ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి। యస్మాచ్చైవం ప్రతిషిద్ధోపాధిద్వయస్తస్మాచ్ఛుభ్రః శుద్ధః।అతోఽక్షరాన్నామరూపబీజోపాధిలక్షితస్వరూపాత్సర్వకార్యకారణబీజత్వేనోపలక్ష్యమాణత్వాత్పరం తదుపాధిలక్షణమవ్యాకృతాఖ్యమక్షరం సర్వవికారేభ్యస్తస్మాత్పరతోఽక్షరాత్పరో నిరుపాధికః పురుష ఇత్యర్థః। యస్మింస్తదాకాశాఖ్యమక్షరం సవ్యవహారవిషయమోతం ప్రోతం చ। కథం పునరప్రాణాదిమత్త్వం తస్యేత్యుచ్యతే। యది హి ప్రాణాదయః ప్రాగుత్పత్తేః పురుష ఇవ

స్వేనాఽఽత్మనా సన్తి తదా పురుషస్య ప్రాణాదినా విద్యమానేన ప్రాణాదిమత్త్వం భవేన్న తు తే ప్రాణాదయః ప్రాగుత్పత్తేః పురుష ఇవ స్వేనాఽఽత్మనా సన్తి తదా। అతోఽప్రాణాదిమాన్పరః పురుషః। యథాఽనుత్పన్నే పుత్రేఽపుత్రో దేవదత్తః॥౨॥

కథం తే న సన్తి ప్రాణాదయ ఇత్యుచ్యతే। యస్మాదేతస్మాదేవ పురుషాన్నామరూపబీజోపాధిలక్షితాజ్జాయత ఉత్పద్యతేఽవిద్యావిషయవికారభూతో నామధేయోఽనృతాత్మకః ప్రాణః “వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమనృతమ్” ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్। న హి తేనావిద్యావిషయేణానృతేన ప్రాణేన సప్రాణత్వం పరస్య స్యాదపుత్రస్య స్వప్నదృష్టేనేవ పుత్రేణ సపుత్రత్వమ్। ఏవం మనః సర్వాణి చేన్ద్రియాణి విషయాశ్చైతస్మాదేవ జాయన్తే। తస్మాత్సిద్ధమస్య నిరుపచరితమప్రాణాదిమత్త్వమిత్యర్థః। యథా చ ప్రాగుత్పత్తేః పరమార్థతోఽసన్తస్తథా ప్రలీనాశ్చేతి ద్రష్టవ్యాః। యథా కరణాని మనచేన్ద్రియాణి తథా శరీరవిషయకారణాని భూతాని

జీవానాం ప్రాణాదిమత్త్వాత్తదాత్మత్వే బ్రహ్మణోఽపి ప్రాణాదిమత్త్వం ప్రాప్తం తన్నివర్తయతి—యద్యపీత్యాదినా। స్మృతిసంశయాద్యనేకజ్ఞానేషు శక్తివిశేషోఽస్యాస్తీతి తథోక్తం; నామరూపయోర్బీజం బ్రహ్మ తస్యోపాధితయా లక్షితం శుద్ధస్య కారణత్వానుపపత్త్యా గమితం స్వరూపమస్యేతి తథోక్తమ్। తస్మాదుపాధిరూపాత్తద్విశిష్టరూపాచ్చ పరతోఽక్షరాత్పర ఇతి సమ్బన్ధః। కథం మాయాతత్త్వస్యాక్షరస్య పరత్వమిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ—సర్వకార్యేతి। కార్యం హ్యపరం ప్రసిద్ధమ్। తత్కారణత్వేన గమ్యమానత్వాన్మాయాతత్త్వం పరమ్। యౌక్తికబాధాదనిర్వాచ్యత్వేఽపి స్వరూపోచ్ఛేదాభావాదక్షరమ్। తదుక్తం గీతాయామ్ -

"క్షరః సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే। ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృతః” ఇతి॥౨॥

యదేవ చైతన్యం నిరుపాధికం శుద్ధమవికల్పం బ్రహ్మ యత్తత్త్వజ్ఞానాజ్జీవానాం కైవల్యం తదేవ మాయాప్రతిబిమ్బితరూపేణ కారణం భవతీత్యాహ—యస్మాదేతస్మాదేవేతి। ప్రాణోత్పత్తేరూర్ధ్వం తర్హి సప్రాణత్వం పరమాత్మనో భవిష్యతీతిశఙ్కానివృత్త్యర్థం శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధం ప్రాణస్య విశేషణమాహ—అవిద్యావిషయ ఇతి। నామధేయ ఇతి। వాఙ్మాత్రో న వస్తువృత్త ఇత్యర్థః। ప్రాణాదీనాం పారక్రమోఽయమర్థక్రమేణ బాధ్యతే౩। “గతా కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠాః" ఇతి భూతేషు లయశ్రవణేన ప్రాణానాం భౌతికత్వావగమాద్భూతోత్పత్త్యనన్తరం ప్రాణోత్పత్తిర్ద్రష్టవ్యేతి।

అభిముఖమాగచ్ఛన్వాయురావహః పురతో గచ్ఛన్ప్రవహ ఇత్యాదిభేదః। శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధా ఉత్తరోత్తరస్య గుణా యేషాం తాని తథోక్తాని। ४యథా శుక్లతన్త్వవస్థాపన్నాదన్వయికారణా-

---

౧. 'ప్రాణో జాయత' ఇత్యుక్త్యా ప్రాణస్యానాదిత్వపూర్వపక్షో నిరస్తః। 'ఆనీదవాతమి'తి శ్రుతౌ ఈశ్వరస్య ప్రలయే ప్రాణనశ్రవణం తు ప్రాణం వినాపి సద్భావపరం జ్ఞేయమ్। 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణః' ఇతి శ్రుతిశ్చ క్రమబోధకపదరహితా తైత్తిరీయస్థక్రమబోధకశ్రుత్యనుసారేణ నేతవ్యా। ఇమే పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఉత్పన్నా ఇత్యత్ర తాత్పర్యం న తు క్రమే। 'ప్రాణా వావ ఋషయః తేఽగ్రేఽసదాసీత్' ఇత్యస్యాః శ్రుతేరపి ప్రాణానాం బహుశ్రోత్పత్తిశ్రుతేః ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞానురోధాచ్చోత్పత్తిరేవ। అసత్త్వమనభివ్యక్తరూపేణ సత్తా। (బ్ర. సూ. ౨.४.౧)

౨. అత్ర స్వతో ధ్యానచలనాభావాత్ మనః ప్రాణధర్మాణాం ధ్యానచలనాదీనామారోపస్యార్థసిద్ధత్వాత్ ప్రాణమనఃశూన్యత్వం సిద్ధ్యతి।

3. పూ. మీ. ౫.౧.౨।

४. తదభిధ్యానాదేవ తు తల్లిఙ్గాత్ సః (౨-3-౧3) ఇతి సూత్రప్రతిపాద్యార్థం మనసి కృత్వా ఆహ—శుక్లతన్త్వవస్థాపన్నాత్ ఇత్యాది।

౧అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యౌ దిశః శ్రోత్రే వాగ్వివృతాశ్చ వేదాః।

వాయుః ప్రాణో హృదయం విశ్వమస్య పద్భ్యాం పృథివీ హ్యేష సర్వభూతాన్తరాత్మా॥४॥

తస్మాదగ్నిః సమిధో యస్య సూర్యః సోమాత్పర్జన్య ఓషధయః పృథివ్యామ్।

పుమాన్రేతః సిఞ్చతి యోషితాయాం బహ్వీః ప్రజాః పురుషాత్సమ్ప్రసూతాః॥౫॥

ఖమాకాశం వాయురన్తర్బాహ్య ఆవహాదిభేదః। జ్యోతిరగ్నిః। ఆప ఉదకమ్। పృథివీ ధరిత్రీ విశ్వస్య సర్వస్య ధారిణీ। ఏతాని చ శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధోత్తరోత్తరగుణాని పూర్వపూర్వగుణసహితాన్యేతస్మాదేవ జాయన్తే॥3॥

సంక్షేపతః పరవిద్యావిషయమక్షరం నిర్విశేషం పురుషం సత్యం 'దివ్యో హ్యమూర్త' ఇత్యాదినా మన్త్రేణోక్త్వా పునస్తదేవ సవిశేషం విస్తరేణ వక్తవ్యమితి ప్రవవృతే। సంక్షేపవిస్తరోక్తో హి పదార్థః సుఖాధిగమ్యో భవతి సూత్రభాష్యోక్తివదితి—యోఽపి ప్రథమజాత్ప్రాణాద్ధిరణ్యగర్భాజ్జాయతేఽణ్డస్యాన్తర్విరాట్ స తత్త్వాన్తరితత్వేన లక్ష్యమాణోఽప్యేతస్మాదేవ పురుషాజ్జాయత ఏతన్మయశ్చేత్యేతదర్థమాహ। తం చ విశినష్టి। అగ్నిర్ద్యులోకః 'అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిః' ఇతి శ్రుతేః। మూర్ధా యస్యోత్తమాఙ్గం శిరః। చక్షుషీ చన్ద్రశ్చ సూర్యశ్చేతి చన్ద్రసూర్యౌ యస్యేతి సర్వత్రానుషఙ్గః కర్తవ్యః। అస్యేత్యస్య పదస్య వక్ష్యమాణస్య యస్యేతి విపరిణామం కృత్వా। దిశః శ్రోత్రే యస్య। వాగ్వివృతా ఉద్ఘాటితాః ప్రసిద్ధా వేదా యస్య। వాయుః ప్రాణో యస్య హృదయమన్తఃకరణం విశ్వం సమస్తం జగదస్య యస్యేత్యేతత్। సర్వం హ్యన్తఃకరణవికారమేవ జగన్మనస్యేవ సుషుప్తే ప్రలయదర్శనాత్। జాగరితేఽపి తత ఏవాగ్నివిస్ఫులిఙ్గవద్విప్రతిష్ఠానాత్। యస్య చ పద్భ్యాం జాతా పృథివీ। ఏష దేవో విష్ణురనన్తః ప్రథమశరీరీ త్రైలోక్యదేహోపాధిః సర్వేషాం భూతానామన్తరాత్మా। స హి సర్వభూతేషు ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా సర్వకారణాత్మా॥౪॥

పఞ్చాగ్నిద్వారేణ చ యాః సంసరన్తి ప్రజాస్తా అపి తస్మాదేవ పురుషాత్ప్రజాయన్త ఇత్యుచ్యతే। తస్మాత్పరస్మాత్పురుషాత్ ౨ప్రజావస్థానవిశేషరూపోఽగ్నిః। స విశిష్యతే। సమిధో యస్య సూర్యః సమిధ ఇవ సమిధః। సూర్యేణ హి ద్యులోకః సమిధ్యతే।

జ్ఞాయమానః పటః శుక్లగుణో జాయతే తథాఽఽకాశావస్థాపన్నాద్బ్రహ్మణో జాయమానో వాయురాకాశగుణేన శబ్దేనాన్వితో జాయతే। తథైవ వాయుభావాపన్నాద్బ్రహ్మణోఽగ్నిస్తద్గుణేనాన్వితో జాయత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్। నను సూక్ష్మాణి భూతాని ప్రథమముత్పద్యన్తే। అనన్తరం తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోదితి పఞ్చీకరణోపలక్షణార్థం త్రివృత్కరణశ్రుతేః పఞ్చాత్మకత్వమవగమ్యతే। తత ఏకైకస్య భూతస్య పఞ్చగుణవత్త్వం వర్ణితమన్యత్ర। కథమిహ పఞ్చీకరణమనాదృత్య ప్రథమసర్గ ఏవాఽఽకాశస్యైకగుణత్వం వాయోర్ద్విగుణత్వం తేజసస్త్రిగుణత్వమిత్యాద్యుచ్యతే।

సత్యమ్। భూతసర్గే తాత్పర్యాభావద్యోతనాయ ప్రక్రియాన్తరం న విరుధ్యతే। న హ్యేతత్ప్రతిబద్ధం కిఞ్చిత్ఫలం శ్రూయతే। అత ఏవ గుణగుణిభావోఽపి న వైశేషికపక్షవదిహ వివక్షితః। కిన్తు రాహోః శిర ఇతివద్వ్యపదేశమాత్రమ్। విస్తరేణ త్వన్త్యకార్యపర్యన్తం తేన తేనాఽఽకారేణ బ్రహ్మైవ వివర్తత ఇతి ప్రపఞ్చ్యతే తతోఽతిరిక్తస్యాణుమాత్రస్యాసమ్భవాత్తస్మిన్విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రదర్శనార్థమిత్యర్థః॥3॥

సర్వేషాం భూతానామితి। పఞ్చమహాభూతానామ్। అన్తరాత్మా స్థూలపఞ్చభూతశరీరో హి విరాడిత్యర్థః। పఞ్చాగ్నిద్వారేణ। ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సు పఞ్చస్వగ్నిదృష్టేః శ్రుత్యన్తరచోదితత్వాత్తద్ద్వారేణేత్యర్థః॥౪-౫॥

---

౧. అగ్నిర్మూర్ధా—ఇత్యాదిరూపం పరస్యైవ బ్రహ్మణః ఉపాసనార్థం కాల్పనికం రూపమితి భాష్యాభిప్రాయః। పునస్తదేవ సవిశేషం వక్తవ్యమితి భాష్యాత్। అత ఏవ సూత్రభాష్యే అగ్నిర్మూర్ధా ఇత్యాదిరూపం పరమేశ్వరస్యైవోచితం సర్వవికారకారణత్వాత్। 'ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మా' ఇత్యత్ర ఏష ఇతి ప్రకృతానుకర్షణాచ్చ। పరం తు సూత్రభాష్య ఏవ 'అన్యే పునర్మన్యన్తే' ఇత్యారభ్య 'నాయం భూతయోనేః రూపోపన్యాసః సమ్భవతి జాయమానత్వేన నిర్దేశాత్। అపి తు ప్రథమశరీరస్య విరాట్పురుషస్యాయం రూపోపన్యాసః' ఇత్యుక్తమ్। తదభిప్రాయేణోహోపనిషద్వివరణేఽపి—విరాట్పురుషః స ఏవ। తత్త్వాన్తరితత్వేన లక్ష్యమాణోఽపి ఏతస్మాదేవ జాయత ఇత్యుక్తమ్।

పరిమలకారాస్తు—'అగ్నిర్మూర్ధేత్యాదినా ఉక్తం సర్వప్రపఞ్చాత్మకం రూపం పరమేశ్వర ఏవ సమఞ్జసం సర్వోపాదానత్వేన సర్వాత్మకత్వాత్। న తు హిరణ్యగర్భే। సగుణే సమ్భవతస్తస్య నిర్గుణేఽపి స్తుత్యర్థముపన్యాసాత్। ఇదమేవ చ స్వమతమిత్యాహుః। అత ఏవ స్మర్యమాణమనుమానం స్యాదితి సూత్రమస్య మన్త్రస్య పరమాత్మపరత్వం సూచయతి। తస్మాదగ్నిః ద్యులోకః।

౨. ప్రజావస్థానవిశేషః—దేవానాం నివాసభూతః స్వర్గః।

తస్మాదృచః సామ ౧యజూంషి దీక్షా యజ్ఞాశ్చ సర్వే క్రతవో దక్షిణాశ్చ।
సంవత్సరశ్చ యజమానశ్చ లోకాః సోమో యత్ర పవతే యత్ర సూర్యః॥౬॥

తస్మాచ్చ దేవా బహుధా సమ్ప్రసూతాః సాధ్యా మనుష్యాః పశవో వయాంసి।
ప్రాణాపానౌ వ్రీహియవౌ తపశ్చ శ్రద్ధా సత్యం బ్రహ్మచర్యం విధిశ్చ॥౭॥

తతో హి ద్యులోకాఽన్నిష్పన్నాత్సోమాత్పర్జన్యో ద్వితీయోఽగ్నిః సమ్భవతి। తస్మాచ్చ పర్జన్యాదోషధయః పృథివ్యాం సమ్భవన్తి। ఓషధిభ్యః పురుషాగ్నౌ హుతాభ్య ఉపాదానభూతాభ్యః పుమానగ్నీ రేతః సిఞ్చతి యోషితాయాం యోషితి యోషాగ్నౌ స్త్రియామితి। ఏవం క్రమేణ బహ్వీర్బహ్వ్యః బ్రాహ్మణాద్యాః పురుషాత్పరస్మాత్సంప్రసూతాః సముత్పన్నాః॥౫॥

కిఞ్చ కర్మసాధనాని ఫలాని చ తస్మాదేవేత్యాహ—కథం? తస్మాత్పురుషాదృచో నియతాక్షరపాదావసానా గాయత్ర్యాదిచ్ఛన్దోవిశిష్టా మన్త్రాః। సామ పాఞ్చభక్తికం సాప్తభక్తికం చ స్తోభాది గీతవిశిష్టమ్। యజూంష్యనియతాక్షరపాదావసానాని వాక్యరూపాణ్యేవం త్రివిధా మన్త్రాః। 3దీక్షాః మౌఞ్జ్యాదిలక్షణాః కర్తృనియమవిశేషాః। యజ్ఞాశ్చ సర్వేఽగ్నిహోత్రాదయః। క్రతవః ౪సయూపాః। దక్షిణాశ్చైకగవాద్యపరిమితసర్వస్వాన్తాః। సంవత్సరశ్చ కాలః కర్మాఙ్గమ్। యజమానశ్చ కర్తా। లోకాస్తస్య కర్మఫలభూతాః। తే విశేష్యన్తే సోమో యత్ర యేషు లోకేషు పవతే పునాతి లోకాన్యత్ర యేషు సూర్యస్తపతి చ తే చ దక్షిణాయనోత్తరాయణమార్గద్వయగమ్యా విద్వదవిద్వత్కర్తృఫలభూతాః॥౬॥

తస్మాచ్చ పురుషాత్కర్మాఙ్గభూతా దేవాః బహుధా వస్వాదిగణభేదేన సంప్రసూతాః సమ్యక్ప్రసూతాః। సాధ్యా దేవవిశేషాః। మనుష్యాః కర్మాధికృతాః। పశవో గ్రామ్యారణ్యాః। వయాంసి పక్షిణః। జీవనం చ మనుష్యాదీనామ్ ప్రాణాపానౌ, వ్రీహియవౌ హవిరర్థౌ। తపశ్చ కర్మాఙ్గం పురుషసంస్కారలక్షణం స్వతన్త్రం చ ఫలసాధనమ్। శ్రద్ధా యత్పూర్వకః సర్వపురుషార్థసాధనప్రయోగశ్చిత్తప్రసాద ఆస్తిక్యబుద్ధిః, తథా సత్యమనృతవర్జనం యథాభూతార్థవచనం చాపీడాకరమ్। బ్రహ్మచర్యం మైథునాసమాచారః। విధిశ్చేతి— కర్తవ్యతా౫॥౭॥

పాఞ్చభక్తికమితి। హిఙ్కారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారనిధనాఖ్యాః పఞ్చ భక్తయోఽవయవా యస్య తత్తథోక్తమ్।సాప్తభక్తికమితి। హిఙ్కారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారోపద్రవనిధనాఖ్యాః సప్త భక్తయో యస్య తత్తథోక్తమ్। స్తోభోఽర్థశూన్యో వర్ణః। విశ్వజిత్సర్వమేధయోః సర్వస్వదక్షిణా। అత ఏకాం గామారభ్య సర్వస్వాన్తా దక్షిణా భవన్తీత్యర్థః॥౬॥

తపశ్చ కర్మాఙ్గమితి। ఽపయోవ్రతం బ్రాహ్మణస్య యవాగూ రాజన్యస్యాఽఽమిక్షా వైశ్యస్యేత్యాదివిహితమ్ [స్వతన్త్రం] కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదీత్యర్థః॥౭॥

---

౧. యజూంషి—“ఏక వాక్యం ఏకం యజుః" ఇతి తల్లక్షణమ్। వాక్యత్వం చ ఏకముఖ్యవిశేష్యకబోధజనకత్వే సతి విభజ్యమానే సాకాఙ్క్షత్వమ్। (పూం మీం ౨-౧-౧౪)

౨. నిష్పన్నాత్ సోమాత్—పఞ్చాగ్నిద్వారేణ సంసరతాం ప్రథమాగ్నిః ద్యులోకః తత్ర కర్మిణః ఆహుతిద్వారా గత్వా సోమరూపేణ నిష్పద్యన్తే 'ఏష సోమో రాజా తద్దేవానామన్నమి'త్యుక్తేః।

౩. దీక్షా— యమనియమాదిపరిగ్రహానుకూలయోగ్యతా, తదభివ్యఞ్జకం చ మౌఞ్జీదణ్డకృష్ణాజినాదిః।

౪. సయూపాః—పశుయాగాః తదఙ్గకాః సోమయాగాశ్చ। తత్ర పశునియోజనార్థో యూపః ఖాదిరాదిః। దక్షిణాః ప్రాయః గౌరేవ దక్షిణా। తత్రాపి క్వచిదేకా గౌర్దక్షిణా। వికృతివిశేషే ధేనుర్దక్షిణా। జ్యోతిష్టోమే తు ద్వాదశశతం గావః। ఆధానే ఏకా దేయా, షడ్దేయాః శతం దేయం, సహస్రం దేయం, అపరిమితం దేయమిత్యుక్తమ్।

౫. ఇతికర్తవ్యతా—అఙ్గకలాపః।

౬. పయోవ్రతమ్—క్షున్నివృత్తిసాధనమ్। ఆమిక్షా—తప్తపయసి దధిప్రక్షేపే సమ్పద్యమానం కఠినద్రవ్యమ్। కృచ్ఛ్రమ్—త్ర్యహమహని భోజనం త్ర్యహం రాత్రౌ త్ర్యహమయాచితం

త్ర్యహముపవాసః। ఏవంకృతే ప్రాజాపత్యకృచ్ఛ్రమనుష్ఠితం భవతి। చాన్ద్రాయణమ్— శుక్లప్రతిపది ఏకః కవలో భోక్తవ్యః। ప్రత్యహం తద్వర్ధనే పౌర్ణమాస్యాం పఞ్చదశకవలాః। తతః ప్రతిపది చతుర్దశ ఇతి క్రమేణ హ్రాసః అమావాస్యామేకః। ఇదం యవమధ్యచాన్ద్రాయణమ్।

సప్త ప్రాణాః ప్రభవన్తి తస్మాత్సప్తార్చిషః సమిధః సప్త హోమాః।

సప్త ఇమే లోకా యేషు చరన్తి ప్రాణా గుహాశయా నిహితాః సప్త సప్త॥౮॥

అతః సముద్రా గిరయశ్చ సర్వేఽస్మాత్స్యన్దన్తే సిన్ధవః సర్వరూపాః।

అతశ్చ సర్వా ఓషధయో రసశ్చ యేనైష భూతైస్తిష్ఠతే హ్యన్తరాత్మా॥౯॥

పురుష ఏవేదం విశ్వం కర్మ తపో బ్రహ్మ పరామృతమ్।

ఏతద్యో వేద నిహితం గుహాయాం సోఽవిద్యాగ్రన్థిం వికిరతీహ సోమ్య॥౧౦॥

ఇత్యథర్వవేదీయముణ్డకోపనిషది ద్వితీయముణ్డకే ప్రథమః ఖణ్డః

కిఞ్చ సప్త ౧శీర్షణ్యాః ప్రాణాస్తస్మాదేవ పురుషాత్ప్రభవన్తి। తేషాం చ సప్తార్చిషో దీప్తయః స్వవిషయావద్యోతనాని। తథా సప్త సమిధః సప్త విషయాః। విషయైర్హి సమిధ్యన్తే ప్రాణాః। సప్త హోమాస్తద్విషయవిజ్ఞానాని “యదస్య విజ్ఞానం తజ్జుహోతి" ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్। కిఞ్చ సప్తేమే లోకా ఇన్ద్రియస్థానాని యేషు చరన్తి సఞ్చరన్తి ప్రాణాః। ప్రాణా యేషు చరన్తీతి ప్రాణానాం విశేషణమిదం ప్రాణాపానాదినివృత్త్యర్థమ్। గుహాయాం శరీరే హృదయే వా స్వాపకాలే శేరత ఇతి గుహాశయాః। నిహితాః స్థాపితా ధాత్రా సప్త సప్త ప్రతిప్రాణిభేదమ్। యాని చాఽఽత్మయాజినాం౨ విదుషాం కర్మాణి కర్మఫలాని చావిదుషాం చ కర్మాణి తత్సాధనాని కర్మఫలాని చ సర్వం చైతత్పరస్మాదేవ పురుషాత్సర్వజ్ఞాత్ప్రసూతమితి ప్రకరణార్థః॥౮॥

అతః పురుషాత్సముద్రాః సర్వే క్షారాద్యాః। గిరయశ్చ హిమవదాదయోఽస్మాదేవ పురుషాత్సర్వే। స్యన్దన్తే స్రవన్తి గఙ్గాద్యాః సిన్ధవో నద్యః సర్వరూపా బహురూపాః। అస్మాదేవ

సర్వా ఓషధయో వ్రీహియవాద్యాః। రసశ్చ మధురాదిః షడ్విధో యేన రసేన భూతైః పఞ్చభిః స్థూలైః పరివేష్టితస్తిష్ఠతే తిష్ఠతి హ్యన్తరాత్మా లిఙ్గం సూక్ష్మం శరీరమ్। తద్ధ్యన్తరాలే శరీరస్యాఽఽత్మనశ్చాఽఽత్మవద్వర్తత ఇత్యన్తరాత్మా॥౯॥

ఏవం పురుషాత్సర్వమిదం సంప్రసూతమ్। అతో వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమనృతం 3పురుష ఇత్యేవ సత్యమ్। అతః పురుష ఏవేదం విశ్వం సర్వమ్। న విశ్వం నామ పురుషాదన్యత్కిఞ్చిదస్తి। అతో యదుక్తం తదేతదభిహితం కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి। ఏతస్మిన్హి పరస్మిన్నాత్మని సర్వకారణే పురుషే విజ్ఞాతే ౪పురుష ఏవేదం విశ్వం నాన్యదస్తీతి

ఆత్మయాజినామితి। సకలమిదమహం చ పరమాత్మైవేతిభావనాపూర్వకం పరమేశ్వరారాధనబుద్ధ్యా యే యజన్తి తేషామిత్యర్థః॥౮॥

---

౧. శిరసి భవాః ద్వే చక్షుషీ ద్వే శ్రోత్రే ద్వే నాసికే ఏకా వాక్ ఇతి సప్త। అవద్యోతనం విషయప్రకాశః వృత్తిఫలితచైతన్యకృతః హోమస్తు వృత్తిః।

౨. అన్తఃకరణశుద్ధ్యర్థం యే యజన్తి తే ఆత్మయాజినః। తదుక్తమ్—'ఆత్మయాజీ తు కరోతి ఇదమనేనాఙ్గం సంస్క్రియత' ఇతి।

3. ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయ ఛాన్దోగ్యషష్ఠే 'యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మృన్మయం విజ్ఞాతం స్యాద్వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమిత్యనేన వికారస్యానృతత్వాత్, 'ఉపాదానమేవ వికారాణాం తత్త్వమి'త్యవగమాత్ సర్వప్రపఞ్చోపాదానబ్రహ్మజ్ఞానాత్ సర్వోఽపి ప్రపఞ్చః తత్త్వతోఽవగతో భవతీతి వ్యుత్పాదితమ్। అత్ర తు 'పురుష ఏవేదం సర్వమితి పురుషస్య సర్వాత్మకత్వోపపాదనేన బాధాయాం సమానాధికరణ్యాత్ పురుషవ్యతిరేకేణ సర్వం స్వరూపేణ నాస్తి 'పురుష ఏవ తత్త్వం సర్వస్యే'త్యుక్తేః పురుషవిజ్ఞానేన సర్వస్య తత్త్వతో విజ్ఞానోపపాదనం సంక్షేపేణ కృతమ్। న తు ఛాన్దోగ్య ఇవ విస్తరేణ। ఇయమేవ రీతిః బృహదారణ్యకే 'ఆత్మని విజ్ఞాతే సర్వం విజ్ఞాతం భవతీ'తి ప్రతిజ్ఞాయ 'ఇదం సర్వం యదయమాత్మా' ఇతి పురుషస్య సర్వాత్మకత్వముక్తమ్। గీతాసు చ 'యజ్జ్ఞాత్వా నేహ భూయోఽన్యత్ జ్ఞాతవ్యమవశిష్యతే'

ఇత్యుక్త్వా 'అహం కృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రలయస్తథా' ఇతి భగవతః ఉపాదానకారణత్వముక్తమ్। తత్రాపీయమేవ రీతిః।

౪. పురుష ఏవేదం విశ్వమితి మతాన్తరే న సమ్భవతి, జీవానామనాదిత్వేన పురుషోపాదానకత్వాభావాత్, అభేదానఙ్గీకారాచ్చ।

ఆవిః సంనిహితం గుహాచరం నామ మహత్పదమత్రైతత్సమర్పితమ్।

ఏజత్ప్రాణన్నిమిషచ్చ యదేతజ్జానథ సదసద్వరేణ్యం పరం విజ్ఞానాద్యద్వరిష్ఠం ప్రజానామ్॥౧॥

యదర్చిమద్యదణుభ్యోఽణు చ యస్మింల్లోకా నిహితా లోకినశ్చ।

తదేతదక్షరం బ్రహ్మ స ప్రాణస్తదు వాఙ్మనః। తదేతత్సత్యం తదమృతం తద్వేద్ధవ్యం సోమ్య విద్ధి॥౨॥

విజ్ఞాతం భవతీతి। కిం పునరిదం విశ్వమిత్యుచ్యతే। కర్మాగ్నిహోత్రాదిలక్షణమ్। తపో జ్ఞానం తత్కృతం ఫలమన్యదేతావద్ధీదం సర్వమ్। తచ్చైతద్బ్రహ్మణః కార్యం తస్మాత్సర్వం బ్రహ్మ పరామృతం పరమమృతమహమేవేతి యో వేద నిహితం స్థితం గుహాయాం హృది సర్వప్రాణినాం స ఏవం విజ్ఞానాదవిద్యాగ్రన్థిం గ్రన్థిమివ దృఢీభూతామవిద్యావాసనాం వికిరతి విక్షిపతి నాశయతీహ జీవన్నేవ న మృతః సన్హే సోమ్య ప్రియదర్శన॥౧౦॥

ఇత్యథర్వవేదీయముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముణ్డకే ప్రథమః ఖణ్డః

అరూపం సదక్షరం కేన ప్రకారేణ విజ్ఞేయమిత్యుచ్యతే—ఆవిః ప్రకాశం సన్నిహితం వాగాద్యుపాధిభి"ర్జ్వలతి భ్రాజతీ"తి శ్రుత్యన్తరాచ్ఛబ్దాదీనుపలభమానవదవభాసతే। దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానాద్యుపాధిధర్మైరావిర్భూతం సల్లక్ష్యతే హృది సర్వప్రాణినామ్। యదేతదావిర్బ్రహ్మ సన్నిహితం సమ్యక్స్థితం హృది తద్గుహాచరం నామ గుహాయాం

చరతీతి దర్శనశ్రవణాదిప్రకారైర్గుహాచరమితి ప్రఖ్యాతమ్। మహత్సర్వమహత్త్వాత్పదం పద్యతే సర్వేణేతి సర్వపదార్థాస్పదత్వాత్। కథం తన్మహత్పదమిత్యుచ్యతే। యతోఽత్రాస్మిన్బ్రహ్మణ్యేతత్సర్వం సమర్పితం ప్రవేశితం రథనాభావివారాః— ఏజచ్చలత్పక్ష్యాది। ప్రాణత్ప్రాణితీతి ప్రాణాపానాదిమన్మనుష్యపశ్వాది। నిమిషచ్చ యన్నిమేషాదిక్రియావద్యచ్చానిమిషత్ చశబ్దాత్సమస్తమేతదత్రైవ బ్రహ్మణి సమర్పితమ్। ఏతద్యదాస్పదం సర్వం జానథ హే శిష్యా అవగచ్ఛథ తదాత్మభూతం భవతాం సదసత్స్వరూపమ్। సదసతోర్మూర్తామూర్తయోః స్థూలసూక్ష్మయోస్తద్వ్యతిరేకేణాభావాత్। వరేణ్యం వరణీయం తదేవ హి సర్వస్య నిత్యత్వాత్ప్రార్థనీయం పరం వ్యతిరిక్తం విజ్ఞానాత్ప్రజానామితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధో యల్లౌకికవిజ్ఞానాగోచరమిత్యర్థః। యద్వరిష్ఠం వరతమం సర్వపదార్థేషు వరేషు తద్ధ్యేకం బ్రహ్మాతిశయేన వరం సర్వదోషరహితత్వాత్॥౧॥

కిఞ్చ—యదర్చిమద్దీప్తిమత్ యద్దీప్త్యాఽఽదిత్యాది దీప్యత ఇతి దీప్తిమద్బ్రహ్మ। కిఞ్చ యదణుభ్యః శ్యామాకాదిభ్యోఽప్యణు

యత్పృష్టం కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి తన్నిరూపితమ్। సర్వమిదం పరమాత్మనో జాయతే। అతస్తావన్మాత్రం సర్వం తస్మిన్విజ్ఞాతే విజ్ఞాతం భవతీత్యవిద్యాక్షయఫలాభిధానేనోపసంహృతమితి॥౯-౧౦॥

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయముణ్డకే ప్రథమః ఖణ్డః।

అధునా యస్య సకృదుపదేశమాత్రేణాద్వితీయం బ్రహ్మాస్మీతివాక్యార్థజ్ఞానం న భవతి తస్యోపాయానుష్ఠానేన భవితవ్యమిత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—అరూపం సదక్షరమితి। వాక్యార్థస్యైవ పునః పునర్భావనా యుక్త్యనుసన్ధానం చోపాయ ఇత్యాహ— ఉచ్యత ఇతి। ఆవిఃశబ్దో నిపాతః ప్రకాశవాచీ। బ్రహ్మ విశ్వోపలబ్ధ్యాత్మనా ప్రకాశమానమేవ సదేతి భావయేదిత్యర్థః। అన్యైరప్యుక్తమ్—

"యదస్తి యద్భాతి తదాత్మరూపం నాన్యత్తతో భాతి న చాన్యదస్తి।

స్వభావసంవిత్ప్రతిభాతి కేవలం గ్రాహ్యం గ్రహీతేతి మృషైవ కల్పనా॥" ఇతి।

సన్నిహితమితి। సర్వేషాం ప్రాణినాం హృదయే స్థితం వాగాద్యుపాధిభిః శబ్దాదీనుపలభమానవద్రుహ్మైవ జీవభావమాపన్నమవభాసతే। తతః స్వతోఽపరోక్షం చేతి సదా స్మరేదిత్యర్థః। సర్వమిదం కార్యం పరిచ్ఛిన్నం చ సాస్పదం కార్యత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాచ్చ ఘటాదివత్తతః సర్వాస్పదం యత్తదేవ మాయాస్పదమాత్మభూతమితి యుక్త్యనుసన్ధానమాహ— మహత్పదమితి॥౧॥

ఘటాదివదాదిత్యాదేర్జడత్వేఽపి యద్దీప్తిమత్త్వం వైచిత్ర్యం తదనుపపత్త్యాఽపి తత్కారణం సమ్భావనీయమిత్యాహ—కిఞ్చ యదర్చిమదితి। అర్చిమత్త్వాదాదిత్యాదివదిన్ద్రియగ్రాహ్యత్వం ప్రాప్తం నిషేధయతి—యదణుభ్య ఇతి। పరమాణుపరిమాణత్వం తర్హి

ధనుర్గృహీత్వౌపనిషదం మహాస్త్రం శరం హ్యుపాసానిశితం సన్ధయీత।

ఆయమ్య తద్భావగతేన చేతసా లక్ష్యం తదేవాక్షరం సోమ్య విద్ధి॥3॥

ప్రణవో ధనుః శరో హ్యాత్మా బ్రహ్మ తల్లక్ష్యముచ్యతే। అప్రమత్తేన వేద్ధవ్యం శరవత్తన్మయో భవేత్॥౪॥

౧యస్మిన్ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షమోతం మనః సహ ప్రాణైశ్చ సర్వైః।

తమేవైకం జానథ ఆత్మానమన్యా వాచో విముఞ్చథామృతస్యైష సేతుః॥౫॥

చ సూక్ష్మమ్। చశబ్దాత్స్థూలేభ్యోఽప్యతిశయేన స్థూలం పృథివ్యాదిభ్యః। యస్మింల్లోకా భూరాదయో నిహితాః స్థితాః। యే చ లోకినో లోకనివాసినో మనుష్యాదయః, చైతన్యాశ్రయా హి సర్వే ప్రసిద్ధాస్తదేతత్సర్వాశ్రయమక్షరం బ్రహ్మ స ప్రాణస్తదు వాఙ్మనో వాక్చ మనశ్చ సర్వాణి చ కరణాని తదు అన్తశ్చైతన్యం; చైతన్యాశ్రయో హి ప్రాణేన్ద్రియాదిసర్వసఙ్ఘాతః "ప్రాణస్య ప్రాణమ్" ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్। యత్ప్రాణాదీనామన్తశ్చైతన్యమక్షరం తదేతత్సత్యమవితథమతోఽమృతమవినాశి తద్వేద్ధవ్యం మనసా తాడయితవ్యమ్।

తస్మిన్మనః సమాధానం కర్తవ్యమిత్యర్థః। యస్మాదేవం హే సోమ్య విద్ధ్యక్షరే చేతః సమాధత్స్వ॥౨॥

కథం వేద్ధవ్యమిత్యుచ్యతే—ధనురిష్వాసనం గృహీత్వాఽఽదాయౌపనిషదముపనిషత్సు భవం ప్రసిద్ధం మహాస్త్రం మహచ్చ తదస్త్రం చ మహాస్త్రం ధనుస్తస్మిఞ్శరమ్। కింవిశిష్టమిత్యాహ—ఉపాసానిశితం సన్తతాభిధ్యానేన తనూకృతం సంస్కృతమిత్యేతత్। సన్ధయీత సన్ధానం కుర్యాత్। సన్ధాయ చాఽఽయమ్యాఽఽకృష్య సేన్ద్రియమన్తఃకరణం స్వవిషయాద్వినివర్త్య లక్ష్య ఏవాఽఽవర్జితం కృత్వేత్యర్థః। న హి హస్తేనేవ ధనుష ఆయమనమిహ సమ్భవతి। తద్భావగతేన తస్మిన్బ్రహ్మణ్యక్షరే లక్ష్యే భావనా భావస్తద్గతేన చేతసా లక్ష్యం తదేవ యథోక్తలక్షణమక్షరం సోమ్య విద్ధి॥౩॥

యదుక్తం ధనురాది తదుచ్యతే—ప్రణవ ఓఙ్కారో ధనుః। యథేష్వాసనం లక్ష్యే శరస్య ప్రవేశకారణం తథాఽఽత్మశరస్యాక్షరే లక్ష్యే ప్రవేశకారణమోఙ్కారః। ప్రణవేన హ్యభ్యస్యమానేన సంస్క్రియమాణస్తదాలమ్బనోఽప్రతిబన్ధేనాక్షరేఽవతిష్ఠతే యథా ధనుషాఽఽస్త ఇషుర్లక్ష్యే। అతః ప్రణవో ధనురివ ధనుః। శరో హ్యాత్మోపాధిలక్షణః పర ఏవ జలే సూర్యాదివదిహ ప్రవిష్టో దేహే సర్వబౌద్ధప్రత్యయసాక్షితయా స శర ఇవ స్వాత్మన్యేవార్పితోఽక్షరే బ్రహ్మణ్యతో బ్రహ్మ తల్లక్ష్యముచ్యతే లక్ష్య ఇవ మనఃసమాధిత్సుభిరాత్మభావేన లక్ష్యమాణత్వాత్। తత్రైవం సత్యప్రమత్తేన బాహ్యవిషయోపలబ్ధితృష్ణాప్రమాదవర్జితేన సర్వతో విరక్తేన జితేన్ద్రియేణైకాగ్రచిత్తేన వేద్ధవ్యం బ్రహ్మ లక్ష్యమ్। తతస్తద్వేధనాదూర్ధ్వం శరవత్తన్మయో భవేత్। యథా శరస్య లక్ష్యైకాత్మత్వం ఫలం భవతి తథా దేహాద్యాత్మప్రత్యయతిరస్కరణేనాక్షరైకాత్మత్వం ఫలమాపాదయేదిత్యర్థః॥౪॥

అక్షరస్యైవ దుర్లక్ష్యత్వాత్పునః పునర్వచనం సులక్షణార్థమ్—యస్మిన్నక్షరే పురుషే ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షం చోతం సమర్పితం మనశ్చ సహ ప్రాణైః కరణైరన్యైః సర్వైస్తమేవ సర్వాశ్రయమేకమద్వితీయం జానథ జానీథ హే శిష్యాః। ఆత్మానం ప్రత్యక్స్వరూపం యుష్మాకం సర్వప్రాణినాం చ జ్ఞాత్వా చాన్యా వాచోఽపరవిద్యారూపా విముఞ్చథ విముఞ్చత పరిత్యజత। తత్ప్రకాశ్యం చ సర్వం కర్మ

స్యాదితి నాఽఽశఙ్కనీయమిత్యాహ—చశబ్దాదితి। స్థూలత్వాత్తర్హ్యన్యాధారం౨ స్యాదితి నాఽఽశఙ్కనీయమిత్యాహ— యస్మింల్లోకా ఇతి। ప్రాణాదిప్రవృత్తిశ్చేతనాధిష్ఠాననిబన్ధనా జడప్రవృత్తిత్వాద్రథాదిప్రవృత్తివచ్చిద్భేదే చ ప్రమాణాభావాదేకచైతన్యమాత్రమస్మీతి

విచారయేదిత్యాహ—తదేతత్సర్వాశ్రయమితి। ప్రాణాద్యధిష్ఠానత్వాత్ప్రాణాదిలక్ష్య ఆత్మా ద్రష్టవ్యః॥౨॥

విచారాసమర్థస్య ప్రణవమవలమ్బ్య బ్రహ్మాత్మైకత్వే చిత్తసమాధానం క్రమముక్తిఫలం దర్శయితుముపక్రమతే—కథం వేద్ధవ్యమిత్యాదినా। ప్రణవో బ్రహ్మేత్యభిధ్యాయత ఉపసంహృతకరణగ్రామస్య ప్రణవోపరక్తం యచ్చైతన్యప్రతిబిమ్బం స్ఫురతి స ఆత్మేత్యనుసన్ధానం ప్రణవే శరసన్ధానం తస్య చిత్ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బైక్యానుసన్ధానం లక్ష్యవేధః॥౩-౪॥

ఉత్తరగ్రన్థస్య పౌనరుక్త్యం పరిహరతి—అక్షరస్యైవ దుర్లక్ష్యత్వాదితి। ససాధనం సర్వం కర్మ పరిత్యజ్యాఽఽత్మైవ

---

౧. అత్ర పృథివ్యాదీనామాధారత్వేన శ్రూయమాణం వస్తు ప్రధానం వా హిరణ్యగర్భరూపో వాయుర్వా బ్రహ్మ వేతి సన్దిహ్య ప్రధానం వాయుర్వా ఇదం భవితుమర్హతి ప్రపఞ్చాశ్రయత్వస్య తయోరపి సమ్భవాత్ ఇతి పూర్వపక్షం కృత్వా సిద్ధాన్తితం 'ద్యుభ్వాద్యాయతనం స్వశబ్దాద్' బ్రహ్మేతి 'తత్తు సమన్వయాది'త్యతః అనువర్తతే, స్వశబ్దాత్—ఆత్మశబ్దాత్ తమాత్మానమిత్యుక్తేః। తస్యైవ వాగ్విమోకపూర్వకజ్ఞేయత్వస్య" "నానుధ్యాయాద్బహూన్ శబ్దాన్" ఇత్యాదౌ బృహదారణ్యకే శ్రుతత్వాత్।

౨. అన్యాధారమ్—అన్యః ఆధారో యస్య, అన్యత్ర నిహితమిత్యర్థః। సర్వలోకాధారత్వాదనాధారమితి సమాధానమ్।

అరా ఇవ రథనాభౌ సంహతా యత్ర నాడ్యః। స ఏషోఽన్తశ్చరతే బహుధా జాయమానః।

ఓమిత్యేవం ధ్యాయథ ఆత్మానం ౧స్వస్తి వః పారాయ తమసః పరస్తాత్॥౬॥

యః సర్వజ్ఞః సర్వవిద్యస్యైష మహిమా భువి। దివ్యే బ్రహ్మపురే హ్యేష వ్యోమ్న్యాత్మా ప్రతిష్ఠితః।

౨మనోమయః ప్రాణశరీరనేతా ప్రతిష్ఠితోఽన్నే హృదయం సన్నిధాయ।

తద్విజ్ఞానేన పరిపశ్యన్తి ధీరా ఆనన్దరూపమమృతం యద్విభాతి॥౭॥

ససావనమ్। యతోఽమృతస్యైష సేతురేతదాత్మజ్ఞానమమృతస్యామృతత్వస్య మోక్షస్య ప్రాప్తయే సేతురివ సేతుః సంసారమహోదధేరుత్తరణహేతుత్వాత్తథా చ శ్రుత్యన్తరమ్— "తమేవ విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ" ఇతి॥౫॥

కిఞ్చ—అరా ఇవ। యథా రథనాభౌ సమర్పితా అరా ఏవం సంహతాః సమ్ప్రవిష్టా యత్ర యస్మిన్హృదయే సర్వతో దేహవ్యాపిన్యో నాడ్యస్తస్మిన్హృదయే బుద్ధిప్రత్యయసాక్షిభూతః స ఏష ప్రకృత ఆత్మాఽన్తర్మధ్యే చరతే చరతి వర్తతే। పశ్యఞ్శృణ్వన్మన్వానో విజానన్బహుధాఽనేకధా క్రోధహర్షాదిప్రత్యయైర్జాయమాన ఇవ జాయమానోఽన్తఃకరణోపాధ్యనువిధాయిత్వాత్। వదన్తి లౌకికా 'హృష్టో జాతః క్రుద్ధో జాత' ఇతి। తమాత్మానమోమిత్యేవమోఙ్కారాలమ్బనాః సన్తో యథోక్తకల్పనయా ధ్యాయథ చిన్తయత। ఉక్తం చ వక్తవ్యం శిష్యేభ్య ఆచార్యేణ జానతా। శిష్యాశ్చ బ్రహ్మవిద్యావివిదిషుత్వాన్నివృత్తకర్మాణో మోక్షపథే ప్రవృత్తాః। తేషాం నిర్విఘ్నతయా బ్రహ్మప్రాప్తిమాశాస్త్యాచార్యః। స్వస్తి నిర్విఘ్నమస్తు వో యుష్మాకం పారాయ పరకూలాయ। పరస్తాత్ కస్మాత్? అవిద్యాతమసః। అవిద్యారహితబ్రహ్మాత్మస్వరూపగమనాయేత్యర్థః॥౬॥

యోఽసౌ తమసః పరస్తాత్సంసారమహోదధిం తీర్త్వా గన్తవ్యః పరవిద్యావిషయ ఇతి స కస్మిన్వర్తత ఇత్యాహ—యః సర్వజ్ఞః సర్వవిద్వ్యాఖ్యాతః। తం పునర్విశినష్టి। యస్యైష ప్రసిద్ధో మహిమా విభూతిః। 3కోఽసౌ మహిమా? యస్యేమే ద్యావాపృథివ్యౌ శాసనే విధృతే తిష్ఠతః। సూర్యాచన్ద్రమసౌ యస్య శాసనేఽలాతచక్రవదజస్రం భ్రమతః। యస్య శాసనే సరితః సాగరాశ్చ స్వగోచరం నాతిక్రామన్తి। తథా స్థావరం జఙ్గమం చ యస్య శాసనే నియతమ్। తథా చర్తవోఽయనే అబ్దాశ్చ యస్య శాసనం నాతిక్రామన్తి।

జ్ఞాతవ్య ఇత్యత్రైవ హేతుమాహ—అమృతస్యేతి। ధనుషాఽఽయుధేన లక్ష్యత ఇతి తల్లక్షణ ఆత్మైకత్వసాక్షాత్కార ఇత్యర్థః॥౫॥

కర్మసఙ్గిజనసఙ్గత్యా కర్మశ్రద్ధా విషయశ్రద్ధా చ వాక్యార్థజ్ఞానస్యావగమాయ ప్రతిబన్ధకో విఘ్నః స మా భూదిత్యాశంసనమ్। న తు వాక్యార్థావగతౌ నిష్పన్నాయాం ఫలప్రాప్తేర్విఘ్నశఙ్కాఽస్తీత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—పరస్తాదితి। మదుపదేశాదూర్ధ్వమిత్యర్థః॥౬॥

సర్వేశ్వరత్వమనోమయత్వాదిగుణవిశిష్టబ్రహ్మణో హృదయపుణ్డరీకే ధ్యానం చ క్రమముక్తిఫలం మన్దబ్రహ్మవిదో విధీయత ఇతి దర్శయితుమాహ—యోఽసౌ తమసః పరస్తాదిత్యాదినా॥౭॥

---

౧. అత్రాచార్యః శిష్యాననుగృహ్ణాతి। ఏవమేవ ముణ్డకబ్రాహ్మణే ప్రశ్నోపనిషది "తం వేద్యం పురుషం వేద మా వో మృత్యుః పరివ్యథా ఇతి" ఇతి వాక్యేన శిష్యాన్ గృహీతబ్రహ్మవిద్యాన్ అనుగృహ్ణాతి।

౨. మనోమయ ఇత్యాదివాక్యం జీవపరమ్। తస్యైవ ప్రాణభృత్త్వేన ప్రాణశరీరత్వస్యోపపత్తేః ప్రాణశరీరయోః శరీరాన్తరం ప్రతి నేతృత్వోపపత్తేశ్చ। మతాన్తరే తు ప్రాణశరీరః నేతా ఇతి పృథగ్విశేషణత్వముక్తం పరమాత్మనః। మనోమయత్వాదికం జీవే ప్రసిద్ధతరమ్। స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యాదౌ।

3. కోఽసౌ మహిమేతి ప్రశ్నపూర్వకమాచార్యః బృహదారణ్యకే అక్షరబ్రాహ్మణే యాజ్ఞవల్క్యేనానుక్రాన్తాన్ మహిమ్న ఆహ—"ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత" ఇత్యాదీన్ సర్వాసాముపనిషదామైకకణ్ఠ్యస్ఫోరణాయ।

క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణీతి। న చ "స ఆగచ్ఛతి విరజాం నదీం తత్సుకృతదుష్కృతే విధూనుతే" (కౌం ౧-౪) ఇతి శ్రుతివిరోధః జ్ఞానబలాత్ భవన్ దురితక్షయః యదైవ జ్ఞానం తదైవ భవతి, న తు మృత్వా విరజానదీగమనం యావదవతిష్ఠతే హేత్వభావాత్, విరజాతటే సుకృతదుష్కృతక్షయస్య ప్రాయశ్చిత్తాదికారణాభావాచ్చ। తదుక్తమ్—సామ్పరాయే

తర్త్వ్యాభావాత్తథాహ్యన్యే(బ్రం సూం 3-3-౨౭)—ఇతి సఞ్చితదురితనాశేఽపి ప్రారబ్ధానువృత్తిః, ముక్తేషున్యాయేన, ప్రారబ్ధస్య జ్ఞానోపజీవ్యత్వాచ్చ।

భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః। క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్దృష్టే పరావరే॥౮॥

తథా కర్తారః కర్మాణి ఫలం చ యచ్ఛాసనాత్స్వం స్వం కాలం నాతివర్తన్తే స ఏష మహిమా। భువి లోకే యస్య స ఏష సర్వజ్ఞ ఏవంమహిమా దేవః। దివ్యే ద్యోతనవతి సర్వబౌద్ధప్రత్యయకృతద్యోతనే బ్రహ్మపురే। బ్రహ్మణోఽత్ర చైతన్యస్వరూపేణ నిత్యాభివ్యక్తత్వాద్బ్రహ్మణః పురం హృదయపుణ్డరీకం తస్మిన్యద్వ్యోమ తస్మిన్వ్యోమ్న్యాకాశే హృత్పుణ్డరీకమధ్యస్థే ప్రతిష్ఠిత ఇవోపలభ్యతే। న హ్యాకాశవత్సర్వగతస్య గతిరాగతిః ప్రతిష్ఠా వాఽన్యథా సమ్భవతి। స హ్యాత్మా తత్రస్థో మనోవృత్తిభిరేవ విభావ్యత ఇతి మనోమయో మనఉపాధిత్వాత్ ప్రాణశరీరనేతా ప్రాణశ్చ శరీరం౧ చ ప్రాణశరీరం తస్యాయం నేతా స్థూలాచ్ఛరీరాచ్ఛరీరాన్తరం ప్రతి। ప్రతిష్ఠితోఽవస్థితోఽన్నే భుజ్యమానాన్నవిపరిణామే ప్రతిదినముపచీయమానేఽపచీయమానే చ పిణ్డరూపాన్నే। హృదయం బుద్ధిం పుణ్డరీకచ్ఛిద్రే సన్నిధాయ సమవస్థాప్య। హృదయావస్థానమేవ హ్యాత్మనః స్థితిర్న హ్యాత్మనః స్థితిరన్నే। తదాత్మతత్త్వం విజ్ఞానేన విశిష్టేన శాస్త్రాచార్యోపదేశజనితేన జ్ఞానేన శమదమధ్యానసర్వత్యాగవైరాగ్యోద్భూతేన పరిపశ్యన్తి సర్వతః పూర్ణం పశ్యన్త్యుపలభన్తే ధీరా వివేకినః। ఆనన్దరూపం సర్వానర్థదుఃఖాయాసప్రహీణమమృతం యద్విభాతి విశేషేణ స్వాత్మన్యేవ భాతి సర్వదా॥౭॥

అస్య పరమాత్మజ్ఞానస్య ఫలమిదమభిధీయతే—భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరవిద్యావాసనాప్రచయో బుద్ధ్యాశ్రయః కామః "కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః" ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్। హృదయాశ్రయోఽసౌ నాఽఽత్మాశ్రయః। భిద్యతే భేదే వినాశమాయాతి। ఛిద్యన్తే సర్వజ్ఞేయవిషయాః సంశయా లౌకికానామామరణాత్తు గఙ్గాస్రోతోవత్ప్రవృత్తా విచ్ఛేదమాయాన్తి। అస్య విచ్ఛిన్నసంశయస్య నివృత్తావిద్యస్య యాని విజ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాక్తనాని జన్మాన్తరే చాప్రవృత్తఫలాని జ్ఞానోత్పత్తిసహభావీని చ క్షీయన్తే కర్మాణి। న త్వేతజ్జన్మారమ్భకాణి ప్రవృత్తఫలత్వాత్తస్మిన్సర్వజ్ఞేఽసంసారిణి పరావరే పరం చ

కారణాత్మనాఽవరం చ కార్యాత్మనా తస్మిన్పరావరే సాక్షాదహమస్మీతి దృష్టే సంసారకారణోచ్ఛేదాన్ముచ్యత ఇత్యర్థః॥౮॥

అస్య పరమాత్మజ్ఞానస్యేతి। జీవన్ముక్తిఫలస్యాద్వైతవాక్యార్థావగమస్య క్రమముక్తిఫలస్య చోపాసనస్యేత్యర్థః। అవిద్యావాసనాప్రచయో భిద్యత ఇతి కోఽర్థః। కిం బుద్ధౌ విద్యమానాయామవిద్యాదిభేదో జ్ఞానఫలం కింవా తన్నివృత్తౌ। నాఽఽద్యః। సత్యుపాదానే కార్యస్యాత్యన్తోచ్ఛేదాసమ్భవాత్। న ద్వితీయః। జ్ఞానస్యాజ్ఞానేనైవ సాక్షాద్విరోధప్రసిద్ధేః। కిఞ్చ। బుద్ధిరప్యనాదిః సాదిర్వా। నాఽఽద్యః "ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనః సర్వేన్ద్రియాణి చ' ఇతి శ్రుతివిరోధాత్। నాన్త్యః। ప్రలయే బ్రహ్మజ్ఞానం వినైవ బుద్ధేర్నాశసమ్భవాత్తదానర్థక్యప్రసఙ్గాత్। సాదిత్వే చ బుద్ధేరుపాదానం సాక్షాద్బ్రహ్మ చేత్తన్నాశం వినాఽత్యన్తోచ్ఛేదో న స్యాత్। మాయా చేత్సా ద్రష్టృగతజ్ఞానేన నోచ్ఛేదమర్హతి। లౌకికమాయావిగతమాయాయా ద్రష్టృగతజ్ఞానేనోచ్ఛేదాదర్శనాత్। కిఞ్చ। బుద్ధేరుచ్ఛేదో న తస్యాః ఫలం స్వనాశస్యాఫలత్వాత్। నాఽఽత్మనః। తస్య బుద్ధిప్రసఙ్గాభావేన తదుచ్ఛేదస్యాఫలత్వాత్। కిఞ్చాఽఽత్మనోఽవిద్యాద్యనాశ్రయత్వాభిధానం శ్రుతివిరుద్ధం ప్రక్రమే—అవిద్యాయామన్తరే వర్తమానా ఇతి శ్రవణాదుపసంహారే చ—"అనీశయా శోచతి ముహ్యమానః" ఇతి శ్రవణాత్। బుద్ధిగతమేవావిద్యాద్యాత్మన్యధ్యస్యత ఇతి చేదధ్యస్యత ఇతి కోఽర్థః। నిక్షిప్యతే భ్రాన్త్యా దృశ్యతే వా। నాఽఽద్యః। అన్యధర్మస్యాన్యత్ర నిక్షేపాసమ్భవాత్। భ్రాన్త్యా చేత్కేన దృశ్యతే। న తావదాత్మనా తస్యావిద్యాశ్రయత్వానఙ్గీకారాత్। న బుద్ధ్యా। బుద్ధేరాత్మవిషయత్వాసమ్భవేన తద్గతదర్శనాసమ్భవాత్। తద్భ్రాన్తేశ్చ స్వాశ్రయగతేన తత్త్వానుభవేన నివర్త్యత్వప్రసిద్ధేర్బుద్ధేరనుభవాశ్రయత్వప్రసఙ్గాత్। తస్మాన్నాస్య భాష్యస్య సమ్యగర్థం పశ్యామ ఇతి చేత్, ఉచ్యతే। చిత్తన్త్వాఽనాదిరనిర్వాచ్యాఽవిద్యా చైతన్యమవచ్ఛిద్య స్వావచ్ఛిన్నచైతన్యస్య బుద్ధ్యాదితాదాత్మ్యరూపేణ వివర్తతే। తస్యాశ్చ బ్రహ్మాత్మతాసాక్షాత్కారనివర్త్యరూపాఙ్గీకారాత్తన్నివృత్తౌ తదుత్థహృదయగ్రన్థిభేదః శ్రుత్యోచ్యతే। భాష్యకారీయం చ బుద్ధ్యాశ్రయత్వాభిధానమహఙ్కారవిశేషణత్వేనావిద్యాదేర్వ్యావహారికత్వాభిప్రాయేణ, ఆత్మానాశ్రయత్వాభిధానం చాఽఽత్మనో నిర్వికారత్వాభిప్రాయమ్। ౨బాధితానువృత్తిశ్చ ప్రకటార్థే ప్రాదర్శీతి జీవన్ముక్తిర్న విరుధ్యతే॥౮॥

---

౧. శరీరం—లిఙ్గశరీరమ్।

౨. తత్ర హి ఏవముక్తమ్—అవశ్యం తావత్ స్వోత్పత్తయే తత్త్వజ్ఞానేన ప్రవృత్తఫలం కర్మాశ్రయణీయమ్। స్వీకృతే తస్మిన్ కర్మణి కులాలచక్రవత్ ప్రవృత్తవేగస్య తన్నివర్తనపాటవశూన్యత్వేన మధ్యే క్షయాసమ్భవాత్ భవతి వేగక్షయప్రతిపాలనమ్। ఉద్దాలకాదీనాం తత్త్వదర్శినామేవ శరీరధారణవిషయశ్రుతిస్మృతిలిఙ్గైః తత్త్వదర్శిభిరేవ గురుశిష్యసమ్బన్ధనిర్దేశాన్యథానుపపత్త్యా చానుగృహీతాత్ తస్య తావదేవ చిరమితి లిఙ్గాత్ గమ్యత ఇతి। యత భాస్కరోక్తమ్— ఆశ్రయాభావాన్న కర్మానువృత్తిః జీవస్య బ్రహ్మీభావాత్ బ్రహ్మణశ్చ తదసమ్బన్ధాత్। జీవన్

హిరణ్మయే పరే కోశే విరజం బ్రహ్మ నిష్కలమ్। తచ్ఛుభ్రం జ్యోతిషాం జ్యోతిస్తద్యదాత్మవిదో విదుః॥౯॥

౧౦న తత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్నిః।

తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి॥౧౦॥

బ్రహ్మైవేదమమృతం పురస్తాద్బ్రహ్మ పశ్చాద్బ్రహ్మ దక్షిణతశ్చోత్తరేణ।

అధశ్చోర్ధ్వం చ ప్రసృతం బ్రహ్మైవేదం విశ్వమిదం వరిష్ఠమ్॥౧౧॥

ఇత్యథర్వవేదీయముణ్డకోపనిషది ద్వితీయముణ్డకే ద్వితీయః ఖణ్డః

ఇత్యథర్వవేదీయముణ్డకోపనిషది ద్వితీయముణ్డకం సమాప్తమ్

ఉక్తస్యైవార్థస్య సంక్షేపాభిధాయకా ఉత్తరే మన్త్రాస్త్రయోఽపి—హిరణ్మయే జ్యోతిర్మయే బుద్ధివిజ్ఞానప్రకాశే పరే కోశే కోశ ఇవాసేః। ఆత్మస్వరూపోపలబ్ధిస్థానత్వాత్పరం తత్సర్వాభ్యన్తరత్వాత్తస్మిన్విరజమవిద్యాద్యశేషదోషరజోమలవర్జితం బ్రహ్మ సర్వమహత్త్వాత్సర్వాత్మత్వాచ్చ నిష్కలం నిర్గతాః కలా యస్మాత్తన్నిష్కలం నిరవయవమిత్యర్థః। యస్మాద్విరజం నిష్కలం చాతస్తచ్ఛుభ్రం శుద్ధం జ్యోతిషాం సర్వప్రకాశాత్మనామగ్న్యాదీనామపి తజ్జ్యోతిరవభాసకమ్। అగ్న్యాదీనామపి

జ్యోతిష్ట్వమన్తర్గతబ్రహ్మాత్మచైతన్యజ్యోతిర్నిమిత్తమిత్యర్థః। తద్ధి పరం జ్యోతిర్యదన్యానవభాస్యమాత్మజ్యోతిస్తద్యదాత్మవిదః ఆత్మానం స్వం శబ్దాదివిషయబుద్ధిప్రత్యయసాక్షిణం యే వివేకినో విదుర్విజానన్తి త ఆత్మవిదస్తద్విదురాత్మప్రత్యయానుసారిణః। యస్మాత్పరం జ్యోతిస్తస్మాత్త ఏవ తద్విదుర్నేతరే బాహ్యార్థప్రత్యయానుసారిణః॥౯॥

కథం తజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిరిత్యుచ్యతే—న తత్ర తస్మిన్స్వాత్మభూతే బ్రహ్మణి సర్వావభాసకోఽపి సూర్యో భాతి। తద్బ్రహ్మ న ప్రకాశయతీత్యర్థః। స హి తస్యైవ భాసా సర్వమన్యదనాత్మజాతం ప్రకాశయతీత్యర్థః। న తు తస్య స్వతః ప్రకాశనసామర్థ్యమ్। తథా న చన్ద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్నిరస్మద్గోచరః। కిం బహునా। యదిదం జగద్భాతి తత్తమేవ పరమేశ్వరం స్వతో భారూపత్వాద్భాన్తం దీప్యమానమనుభాత్యనుదీప్యతే। యథా జలోల్ముకాద్యగ్నిసంయోగాదగ్నిం దహన్తమనుదహతి న స్వతస్తద్వత్తస్యైవ భాసా దీప్త్యా సర్వమిదం సూర్యాదిజగద్విభాతి। యత ఏవం తదేవ బ్రహ్మ భాతి చ విభాతి చ కార్యగతేన వివిధేన భాసా అతస్తస్య బ్రహ్మణో భారూపత్వం స్వతోఽవగమ్యతే। న హి స్వతోఽవిద్యమానం భాసనమన్యస్య కర్తుం శక్నోతి। ఘటాదీనామన్యావభాసకత్వాదర్శనాద్భారూపాణాం చాఽఽదిత్యాదీనాం తద్దర్శనాత్॥౧౦॥

యత్తజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిర్బ్రహ్మ తదేవ సత్యం సర్వం తద్వికారం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమాత్రమనృతమితరదిత్యేత-

భాతీతి ణిజన్తార్థాధ్యాహారేణ వ్యాఖ్యాతమ్। తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీత్యస్య బ్రహ్మణః స్వతో భారూపత్వే తాత్పర్యం కథయతి—యత ఏవం తదేవ బ్రహ్మ భాతి చేతి॥౯-౧౦॥

ఉపసంహారమన్త్రస్య తాత్పర్యమాహ—యతజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిస్తేన బ్రహ్మణా వివిధం క్రియత ఇతి తద్వికారం సర్వం

అథ ముక్త ఇతి విరుద్ధం పదద్వయమితి। తన్న। యతః జీవసమ్బన్ధ్యేవాజ్ఞానాది వర్తమానకర్మసమ్పాదకరూపేణ వర్తతే।

జన్మాన్తరాదిసకలసంసారారమ్భకావిద్యాకామకర్మబన్ధనిర్ముక్తః వర్తమానభోగభాగిత్వాచ్చ జీవన్ ఇతి జీవన్ముక్త ఇతి న విరుద్ధమ్, "బ్రహ్మీభూతత్వం చాబ్రహ్మత్వభ్రమనివృత్త్యా" ఇత్యుక్తమ్। (౪-౧-౧౫)

౧. న తత్ర సూర్యో భాతి—అయం మన్త్రః కాఠకోపనిషద్యపి శ్రూయతే, తథాపి న తత్ర తత్ప్రతిపాద్యార్థవిషయే సంశయః। త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చేత్యనేన సూత్రేణ తత్రాగ్నిజీవపరమాత్మవ్యతిరిక్తపదార్థస్య నిరూపణానవకాశాత్। అతో ముణ్డకస్థమిదం వాక్యమధికృత్య విచారః కృతః 'అనుకృతేస్తస్య చే'తి సూత్రేణ—అత్ర శ్రుతౌ నిర్దిష్టః తేజో ధాతుః కిఞ్చిద్భౌతికం తేజో న బ్రహ్మ—'తమేవ భాన్తమనుభాతీ'త్యుక్తానుభానస్య సమానస్వభావకేష్వేవ దర్శనాత్ గచ్ఛన్తమనుగచ్ఛతీతివత్ ఇతి ప్రాప్తే సిద్ధాన్తః బ్రహ్మైవాస్మిన్మన్త్రే ప్రతిపాద్యతే భానరూపత్వాత్। అయఃపిణ్డః అగ్నిం దహన్తమనుదహతి ఇతి భిన్నస్వభావకేష్వప్యనుకారదర్శనాత్। పూర్వమన్త్రే జ్యోతిషాం జ్యోతిరిత్యనేన బ్రహ్మణః ప్రకృతత్వాత్। కథం తజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి ప్రశ్నసమాధానార్థమస్య మన్త్రస్య ప్రవృత్తేః।

౧ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే।

తయోరన్యః పిప్పలం ऽస్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి॥౧॥

మర్థం విస్తరేణ హేతుతః ప్రతిపాదితం నిగమనస్థానీయేన మన్త్రేణ పునరుపసంహరతి—బ్రహ్మైవోక్తలక్షణమిదం యత్పురస్తాదగ్రే అబ్రహ్మేవావిద్యాదృష్టీనాం ప్రత్యవభాసమానం తథా పశ్చాద్బ్రహ్మ తథా దక్షిణతశ్చ తథోత్తరేణ తథైవాధస్తాదూర్ధ్వం చ సర్వతోऽన్యదివ కార్యకారేణ ప్రసృతం ప్రగతం నామరూపవదవభాసమానమ్। కిం బహునా బ్రహ్మైవేదం విశ్వం సమస్తమిదం జగద్వరిష్ఠం వరతమమ్। అబ్రహ్మప్రత్యయః సర్వోऽవిద్యామాత్రో రజ్జ్వామివ సర్పప్రత్యయః। బ్రహ్మైవైకం పరమార్థసత్యమితి వేదానుశాసనమ్॥౧౧॥

ఇత్యథర్వవేదీయముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముణ్డకే ద్వితీయః ఖణ్డః

ఇత్యథర్వవేదీయముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయం ముణ్డకం సమాప్తమ్

పరా విద్యోక్తా యయా తదక్షరం పురుషాఖ్యం సత్యమధిగమ్యతే। యదధిగమే హృదయగ్రన్థ్యాదిసంసారకారణస్యాఽఽత్యన్తికవినాశః స్యాత్। తద్దర్శనోపాయశ్చ యోగో ధనురాద్యుపాదానకల్పనయోక్తః। అథేదానీం తత్సహకారీణి సత్యాదిసాధనాని వక్తవ్యానీతి తదర్థముత్తరారమ్భః। ప్రాధాన్యేన తత్త్వనిర్ధారణం చ ప్రకారాన్తరేణ క్రియతే అత్యన్తదురవగాహ్యత్వాత్కృతమపి।

జగత్సర్వం బ్రహ్మైవేతి ३బాధాయాం సామానాధికరణ్యం యోఽయం స్థాణుః పుమానసావితివదన్వయవ్యతిరేకాభావపరిహారేణఞ తావన్మాత్రత్వం బోధ్యతే॥౧౧॥

ఇత్యథర్వవేదీయ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయముణ్డే ద్వితీయః ఖణ్డః

ఇత్యథర్వవేదీయముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయం ముణ్డకం సమాప్తమ్

ప్రాధాన్యేనేతి। అపూర్వత్వేన తాత్పర్యవిషయతయేత్యర్థః। ద్వా సుపర్ణేత్యాదౌ ద్వివచనస్యాఽఽకారశ్ఛాన్దసః। జీవస్యాజ్ఞత్వేన నియమ్యత్వేన యోగ్యత్వాదీశ్వరస్య సర్వజ్ఞత్వేన నియామకత్వశక్తియోగాచ్చోభనముచితమ్। నియమ్యనియామకభావ-

---

౧. అస్మిన్మన్త్రే 'తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి' ఇతి సత్త్వం, 'అనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతి ఇతి క్షేత్రజ్ఞః' ఇత్యాదినా అన్తఃకరణజీవౌ ద్వా సుపర్ణేతి గ్రాహ్యౌ ఇతి యద్యపి పైఙ్గిరహస్యబ్రాహ్మణం తథాపి న క్షతిః। అన్తఃకరణాతిరిక్తో జీవః అనుపాధికః శుద్ధ ఏవ। స చేశ్వరః ఏవేతి బ్రహ్మప్రకరణం న విరుధ్యతే ఇతి నిర్ణీతం బ్రహ్మసూత్రభాష్యే। అత్ర జీవేశ్వరపరతయా వ్యాఖ్యాతౄణామన్యేషాం బ్రాహ్మణవిరోధః మన్త్రబ్రాహ్మణయోరైకార్థ్యస్య సర్వసమ్ప్రతిపన్నత్వాత్। సత్త్వశబ్దోఽపి ఉపనిషత్సు 'సత్త్వాదధిమహానాత్మా' ఇత్యత్ర బుద్ధిపర ఇత్యేవోక్తమ్।

యత్తు మతాన్తరే సమానే వృక్ష ఇత్యుత్తరమన్త్రానురోధేన అస్య జీవపరత్వస్యాఙ్గీకరణీయత్వాత్ పైఙ్గిరహస్య బ్రాహ్మణస్యాయమర్థః—సత్త్వం బద్ధజీవః క్షేత్రజ్ఞః పరమాత్మా। యేన విశిష్టః స్వప్నం పశ్యతీత్యర్థః। శారీరకశబ్దోఽపి పరమాత్మపరః చిదచిచ్ఛరీరకత్వాత్। ఏతత్సర్వం స్వమతస్య కథఞ్చిత్ తత్రోద్భావనమేవ పరమాత్మా స్వతః ఏవ సర్వజ్ఞః, తస్య స్వత ఏవ స్వప్నదర్శనసమ్భవే యేన విశిష్టః ఇత్యసఙ్గతమ్।

అత్ర 'ఇయదామననాత్' ఇత్యధికరణే ద్వా సుపర్ణేతి మన్త్రప్రతిపాద్యవిద్యాయాః 'ఋతం పిబన్తావితి మన్త్రప్రతిపాద్యాయాశ్చ విద్యాయా ఐక్యం నిర్ణీతమ్। ఉభయత్రాపి ఇయత్తాపరిచ్ఛిన్నస్య ద్విత్వోపపన్నస్య విషయస్య ప్రతీతేః ఇతి హేతుః ప్రదర్శితః। ఇదం చ ద్వా సుపర్ణామన్త్రస్య జీవేశ్వరపరత్వమాదాయైవేతి జ్ఞేయమ్।

౨. స్వాద్వత్తి—స్వాదు యథా తథా అత్తి అల్పం వా బృహద్వా భవతు కర్మఫలానుభవే జీవానాం సుఖానుభవదర్శనాత్।

౩. బాధాయాం సామాన్యాధికరణ్యమ్—బాధ్యమానతాదాత్మ్యోపలక్షితాధిష్ఠానవ్యక్తిప్రతిపాదకసమానవిభక్తికనామద్వయత్వం (లం చం) యథా యోఽయం స్థాణుః పుమానేష ఇతి—అత్ర హి స్థాణుతాదాత్మ్యభావోపలక్షితపురుషవ్యక్తిమాత్రప్రతిపాదకత్వాత్ లక్షణసఙ్గతిః।

౪. అన్వయవ్యతిరేకాభావపరిహారేణేతి—అన్వయః-స్థాణుత్వం తస్య భానం, వ్యతిరేకః—తదభావః తస్య చ భానం తదుభయం వినా శుద్ధపురుషభానమిత్యర్థః। అన్వయవ్యతిరేకయోరుభయోరపి పరిహారేణేత్యర్థః। వ్యతిరేకాభావ ఇతి—వ్యతిరేకరూపస్యాభావస్య పరిహారేణేత్యర్థః। అన్వయవ్యతిరేకపరిహారేణేతి వా అన్వయవ్యతిరేకభానపరిహారేణేతి వా పాఠశ్చేత్ సుగమః।

సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నోఽనీశయా శోచతి ముహ్యమానః।

జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్య మహిమానమితి వీతశోకః॥౨॥

తత్ర సూత్రభూతో మన్త్రః పరమార్థవస్త్వవధారణార్థముపన్యస్యతే—ద్వా ద్వౌ సుపర్ణా సుపర్ణౌ శోభనపతనౌ సుపర్ణౌ పక్షిసామాన్యాద్వా సుపర్ణౌ సయుజా సయుజౌ సహైవ సర్వదా యుక్తౌ సఖాయా సఖాయౌ ౯సమానాఖ్యానౌ సమానాభివ్యక్తికారణావేవంభూతౌ సన్తౌ సమానమవిశేషముపలబ్ధ్యధిష్ఠానతయైకం వృక్షం వృక్షమివోచ్ఛేదనసామాన్యాచ్ఛరీరం వృక్షం పరిషస్వజాతే పరిష్వక్తవన్తౌ। సుపర్ణావివైకం వృక్షం ఫలోపభోగార్థమ్। అయం హి

వృక్ష ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖోఽశ్వత్థోఽవ్యక్తమూలప్రభవః క్షేత్రసంజ్ఞకః సర్వప్రాణికర్మఫలాశ్రయస్తం పరిష్వక్తౌ సుపర్ణావివావిద్యాకామకర్మవాసనాశ్రయలిఙ్గోపాధ్యాత్మేశ్వరౌ। తయోః పరిష్వక్తయోరన్య ఏకః క్షేత్రజ్ఞో లిఙ్గోపాధిః వృక్షమాశ్రితః పిప్పలం కర్మనిష్పన్నం సుఖదుఃఖలక్షణం ఫలం స్వాద్వనేకవిచిత్రవేదనాస్వాదరూపం స్వాద్వత్తి భక్షయత్యుపభుఙ్క్తేఽవివేకతః। అనశ్నన్నన్య ఇతర ఈశ్వరో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావః సర్వజ్ఞః సర్వసత్త్వోపాధిరీశ్వరో నాశ్నాతి। ప్రేరయితా హ్యసావుభయోర్భోజ్యభోక్త్రోర్నిత్యసాక్షిత్వసత్తామాత్రేణ। స త్వనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతి పశ్యత్యేవ కేవలమ్। దర్శనమాత్రం హి తస్య ప్రేరయితృత్వం రాజవత్॥౧॥

తత్రైవం సతి—సమానే వృక్షే యథోక్తే శరీరే పురుషో భోక్తా జీవోఽవిద్యాకామకర్మఫలరాగాదిగురుభారాక్రాన్తోఽలాబురివ సాముద్రే జలే నిమగ్నో నిశ్చయేన దేహాత్మభావమాపన్నోఽయమేవాహమముష్య పుత్రోఽస్య నప్తా కృశః స్థూలో గుణవాన్నిర్గుణః సుఖీ దుఃఖీత్యేవంప్రత్యయో నాస్త్యన్యోఽస్మాదితి జాయతే మ్రియతే సంయుజ్యతే వియుజ్యతే చ సమ్బన్ధిబాన్ధవైః। అతోఽనీశయా న కస్యచిత్సమర్థోఽహం పుత్రో మమ వినష్టో మృతా మే భార్యా కిం మే జీవితేనేత్యేవం దీనభావోఽనీశా౨ తయా శోచతి సన్తప్యతే ముహ్యమానోఽనేకైరనర్థప్రకారైరవివేకతయా చిన్తామాపద్యమానః। స ఏవం ప్రేతతిర్యఙ్మనుష్యాదియోనిష్వాజవం జవీభావమాపన్నః కదాచిదనేకజన్మసు ౩శుద్ధధర్మసఞ్చితనిమిత్తతః కేనచిత్పరమకారుణికేన దర్శితయోగమార్గోఽహింసాసత్యబ్రహ్మచర్యసర్వత్యాగశమదమాదిసమ్పన్నః సమాహితాత్మా సఞ్జుష్టం సేవితమనేకైర్యోగమార్గైః కర్మిభిశ్చ యదా యస్మిన్కాలే పశ్యతి ధ్యాయమానోఽన్యం వృక్షోపాధిలక్షణాద్విలక్షణమీశమసంసారిణమశనాయాపిపాసాశోకమోహజరామృత్య్వతీతమీశం సర్వస్య జగతోఽయమహమస్మ్యాత్మా సర్వస్య సమః సర్వభూతస్థో నేతరోఽవిద్యాజనితోపాధిపరిచ్ఛిన్నో మాయాత్మేతి విభూతిం మహిమానం చ జగద్రూపమస్యైవ మమ పరమేశ్వరస్యేతి యద్యైవం ద్రష్టా తదా వీతశోకో భవతి సర్వస్మాచ్ఛోకసాగరాద్విప్రముచ్యతే కృతకృత్యో భవతీత్యర్థః॥౨॥

గమనం యయోస్తౌ శోభనపతనౌ। పక్షిసామాన్యాద్వేతి। వృక్షాశ్రయణాదిశ్రవణాదిత్యర్థః। ఊర్ధ్వముత్కృష్టం బ్రహ్మ మూలమధిష్ఠానమస్యేత్యూర్ధ్వమూలోఽవాఞ్చః ప్రాణాదయః శాఖా ఇవాస్యేత్యవాక్శాఖః। శ్వః స్థానం నియన్తుమస్య న శక్యమిత్యశ్వత్థః। అవ్యక్తమవ్యాకృతం మూలముపాదానమన్వయి తస్మాత్ప్రభవతీతి తథోక్తో యావదజ్ఞానభావీత్యర్థః। అవిద్యాకామకర్మవాసనానామాశ్రయో లిఙ్గముపాధిర్యస్యాఽఽత్మనః స జీవస్తథోక్తః స చేశ్వరశ్చ

తావిత్యర్థః। సత్త్వం మాయాఖ్యముపాధిరస్యేతి సత్త్వోపాధిః। జ్ఞానాత్మకస్యామలసత్త్వరాశేరితి హ్యుక్తమ్॥౧॥

ఆవరణం విక్షేపశ్చ ద్వయమవిద్యాయాః కార్యమ్। తత్రేశ్వరభావాప్రతిపత్తిరనీశాఽఽవరణం శోచతీతి విక్షేపస్తదుభయహేతురనిర్వాచ్యమజ్ఞానం మోహః। తేన విశిష్టోఽనేకైరనర్థప్రకారైర్హం కరోమీత్యాదిభిరవివేకతయా తాదాత్మ్యాపన్నతయేత్యర్థః। ఆజవమనవరతం జవీభావం నికృష్టభావం లక్షణయా లఘుభావం కర్మవాయుప్రేరితతయా జవీభావం క్షైప్ర్యమాపన్నః పూర్వవదిత్యభేదేనేత్యర్థః॥౨॥

---

౧. సమానాఖ్యానౌ—ఆఖ్యానం ప్రకాశః ఉభయోః అత ఏవ స్వప్రకాశత్వాదితి కల్తపరౌ వ్యాఖ్యాతమ్। సమానాభివ్యక్తికారణౌ। ఉభయో హృదయమేకమేవాభివ్యక్తికారణమ్।

౨. అత్ర అనీశా ఈశ్వరభావస్యాస్ఫూర్తిః, అహమీశ్వరాద్భిన్నః ఇతి భ్రమేణ శరీరాదౌ అభేదభ్రాన్త్యా శోచతి। స యదా అన్యం శరీరాదివివిక్తం శుద్ధమీశమహం బ్రహ్మాస్మి ఇతి సాక్షాత్కరోతి తదా అస్య భగవతో మహిమానమాప్నోతి—ఇతి ఇత్యత్ర గుణాభావచ్ఛాన్దసః ఏతీత్యర్థః। అత్ర యద్యపి వృక్షసామాన్యమేవోక్తం తథాపి అశ్వస్థ ఏవ గ్రాహ్యః। అన్యత్ర కాఠకోపనిషది 'ఏషోఽశ్వత్థః సనాతన' ఇత్యుక్తత్వాత్। అత ఏవ పిప్పలమితి అశ్వత్థఫలం నిర్దిష్టమ్। 'ఫలేలుక్' ఇత్యనేన వికారావయవార్థప్రత్యయలోపోక్తేః పిప్పలస్య ఫలం పిప్పలమిత్యనుపపన్నమ్।

3. శుద్ధధర్మః—ఈశ్వరార్పణబుద్ధ్యా క్రియమాణం నిత్యనైమిత్తికకర్మరూపో ధర్మః।

యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణం కర్తారమీశం పురుషం బ్రహ్మయోనిమ్।

తదా విద్వాన్పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః ౧పరమం సామ్యముపైతి॥3॥

ప్రాణో హ్యేష యః సర్వభూతైర్విభాతి విజానన్విద్వాన్భవతే నాతివాదీ।
ఆత్మక్రీడ ఆత్మరతిః క్రియావానేష బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠః॥४॥

అన్యోఽపి మన్త్ర ఇమమేవార్థమాహ సవిస్తరమ్—యదా యస్మిన్కాలే పశ్యః పశ్యతీతి విద్వాన్సాధక ఇత్యర్థః। పశ్యతే పశ్యతి పూర్వవత్ రుక్మవర్ణం స్వయంజ్యోతిఃస్వభావం రక్మస్యేవ వా జ్యోతిరస్యావినాశి, కర్తారం సర్వస్య జగత ఈశం పురుషం బ్రహ్మయోని బ్రహ్మ చ తద్యోనిశ్చాసౌ బ్రహ్మయోనిస్తం బ్రహ్మయోనిం బ్రహ్మణో వాఽపరస్య యోనిం స యదా చైవం పశ్యతి తదా స విద్వాన్పశ్యః పుణ్యపాపే బన్ధనభూతే కర్మణీ సమూలే విధూయ నిరస్య దగ్ధ్వా నిరఞ్జనో నిర్లేపో విగతక్లేశః పరమం ప్రకృష్టం నిరతిశయం సామ్యం సమతామద్వయలక్షణం ద్వైతవిషయాణి సామ్యాన్యతోఽర్వాఞ్చ్యేవాతోఽద్వయలక్షణమేతత్పరమం సామ్యముపైతి ప్రతిపద్యతే॥3॥

కిఞ్చ—యోఽయం ప్రాణస్య ప్రాణః పర ఈశ్వరో హ్యేష ప్రకృతః సర్వైర్భూతైర్బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తైః। ఇత్థంభూతలక్షణే తృతీయా। సర్వభూతస్థః సర్వాత్మా సన్నిత్యర్థః। విభాతి వివిధం దీప్యతే। ఏవం సర్వభూతస్థం యః సాక్షాదాత్మభావేనాయమహమస్మీతి విజానన్విద్వాన్వాక్యార్థజ్ఞానమాత్రేణ స ౨భవతే భవతి న భవతీత్యేతత్కిమ్? అతివాద్యతీత్య సర్వానన్యాన్వదితుం శీలమస్యేత్యతివాదీ। యస్త్వేవం సాక్షాదాత్మానం ప్రాణస్య ప్రాణం విద్వానతివాదీ స న భవతీత్యర్థః। సర్వం యదాఽఽత్మైవ నాన్యదస్తీతి దృష్టం తదా కిం హ్యసావతీత్య వదేత్। యస్య త్వపరమన్యద్దృష్టమస్తి స తదతీత్య వదతి। అయం తు విద్వానాత్మనోఽన్యన్న పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి। అతో నాతివదతి। కిఞ్చాఽఽత్మక్రీడ ఆత్మన్యేవ చ క్రీడా క్రీడనం యస్య నాన్యత్ర పుత్రదారాదిషు స ఆత్మక్రీడః। తథాఽఽత్మరతిరాత్మన్యేవ చ రతీ రమణం ప్రోతిర్యస్య స ఆత్మరతిః। క్రీడా బాహ్యసాధనసాపేక్షా। రతిస్తు సాధననిరపేక్షా బాహ్యవిషయప్రీతిమాత్రమితి విశేషః। తథా క్రియావాఞ్జ్ఞానధ్యానవైరాగ్యాదిక్రియా యస్య సోఽయం క్రియా-

3పూర్వవదిత్యభేదేనేత్యర్థః॥3॥

ఆత్మని రతిరాత్మరతిస్తత్పురుషః సైవ క్రియాఽస్యాస్తీత్యాత్మరతిక్రియావానితి మతుబేవైకః ప్రతీయతే కథముక్తం బహువ్రీహిమతుబర్థయోరన్యతరోఽతిరిచ్యత ఇతి। సత్యమసమాసపాఠే ద్వయోరర్థవత్త్వమాసీత్సమాసపాఠే త్వన్యతరో మతుబతిరిచ్యతే

---

౧. పరమం సామ్యమభేద ఏవ। మతాన్తరే అపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకేన సామ్యం ప్రాప్నోతి ఇత్యుక్తమ్। తత్ర యది తే గుణాః నవతయోత్పద్యన్తే తదా 'యత్కృతకం తదనిత్యమితి న్యాయాత్ నాశప్రసఙ్గః। యది పూర్వసిద్ధానామేవాభివ్యక్తిః, తదా తత్త్వమసీత్యాదినా పరమేశ్వరస్యైవ దేహం ప్రవిశ్య జీవభావేనావస్థానాత్ పరమం సామ్యమభేద ఏవ। భోగమాత్రసామ్యాఙ్గీకారే పరమసామ్యానుపపత్తిరేవ।

౨. భవతే భవతీత్యర్థః పూర్వమన్త్రః యదా పశ్యః పశ్యతే ఇతి జ్ఞానినమధికృత్య ప్రవృత్తః। అత్రాపి ఆత్మక్రీడా ఇత్యాద్యుక్తేః జీవన్ముక్తపరత్వమస్య మన్త్రస్య స్పష్టమేవ। యత్తు మతాన్తరే 'తేనాతివాదీ భవే'తి యోజనయా 'ఆత్మజ్ఞానేన అతివాదీ భవేతి వ్యాఖ్యాతమ్ తత్ర అతివదనే నియోగశ్చేత్ తత్కుర్వన్ కథం నామ విద్వాన్ ఆత్మక్రీడః ఆత్మరతిశ్చ భవేత్। అతివదన ఏవ కాలయాపనాత్। అపి చ ఛాన్దోగ్యే 'యద్యతివాద్యసీతి బ్రూయాన్నాపహ్నువీత' ఇతి స్వభావప్రాప్తత్వాభిధానాత్ తదేకవాక్యతయా అతివాదీ యది కశ్చిద్భవేత్ తదా సః నాతివాదీ, సత్యవాద్యేవేత్యర్థః। క్రియావాన్ వరిష్ఠ ఇతి నిత్యనైమిత్తికక్రియావానిత్యర్థకరణే తస్యాత్మక్రీడత్వాత్మరతిత్వయోరనుపపత్తిరేవ। అతః జ్ఞానధ్యానాదిక్రియావానిత్యేవార్థః। అపి చ 'తపసో వాప్యలిఙ్గాత్' ఇత్యనేన సంన్యాసః అత్రైవ దృశ్యతే। అతః కథం సంన్యాసినః నిత్యనైమిత్తికక్రియావత్త్వం, యద్యపి స శిఖాయజ్ఞోపవీతవాన్। భార్యాభావేనాగ్నిహోత్రాద్యభావాత్।

౩. పూర్వవత్— పూర్వశరీర ఇవాభేదమాపన్నః సంసరతీత్యర్థః ద్వైతవిషయాణి సామ్యాని సాదృశ్యరూపాణి తద్గతభూయోధర్మవత్వరూపాణి।

సత్యేన లభ్యస్తపసా హ్యేష ఆత్మా సమ్యగ్జ్ఞానేన బ్రహ్మచర్యేణ నిత్యమ్।

అన్తఃశరీరే జ్యోతిర్మయో హి శుభ్రో యం పశ్యన్తి యతయః క్షీణదోషాః॥౫॥

సత్యమేవ జయతే నానృతం సత్యేన పన్థా వితతో దేవయానః।

యేనాఽఽక్రమన్త్యృషయో హ్యాప్తకామా యత్ర తత్సత్యస్య పరమం నిధానమ్॥౬॥

వాన్। సమాసపాఠ ఆత్మరతిరేవ క్రియాఽస్య విద్యత ఇతి ౧బహువ్రీహిమతుబర్థయోరన్యతరోఽతిరిచ్యతే। కేచిత్త్వగ్ని హోత్రాదికర్మబ్రహ్మవిద్యయోః సముచ్చయార్థమిచ్ఛన్తి। తచ్చైష బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠ ఇత్యనేన ముఖ్యార్థవచనేన విరుధ్యతే। న హి బాహ్యక్రీడ ఆత్మరతిశ్చ భవితుం శక్తః కశ్చిత్, బాహ్యక్రియావినివృత్తో హ్యాత్మక్రీడో భవతి బాహ్యక్రియాత్మక్రీడయోర్విరోధాత్। న హి తమఃప్రకాశయోర్యుగపదేకత్ర స్థితిః సమ్భవతి। తస్మాదసత్ప్రలపితమేవైతదనేన జ్ఞానకర్మసముచ్చయప్రతిపాదనమ్। "అన్యా వాచో విముఞ్చథ" "సంన్యాసయోగాత్" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ। తస్మాదయమేవేహ క్రియావాన్యో జ్ఞానధ్యానాదిక్రియావాన్సోఽభిన్నార్థమర్యాదః సంన్యాసీ। య ఏవం లక్షణో నాతివాద్యాత్మక్రీడ ఆత్మరతిః క్రియావాన్బ్రహ్మనిష్ఠః స బ్రహ్మవిదాం సర్వేషాం వరిష్ఠః ప్రధానః॥౪॥

అధునా సత్యాదీని భిక్షోః సమ్యగ్జ్ఞానసహకారీణి సాధనాని విధీయన్తే నివృత్తిప్రధానాని— సత్యేనానృతత్యాగేన మృషావదనత్యాగేన లభ్యః ప్రాప్తవ్యః। కిఞ్చ తపసా హీన్ద్రియమనఏకాగ్రతయా “మనసశ్చేన్ద్రియాణాం చ హ్యైకాగ్ర్యం పరమం తప" ఇతి స్మరణాత్। తద్ధ్యనుకూలమాత్మదర్శనాభిముఖీభావాత్పరమం సాధనం తపో నేతరచ్చాన్ద్రాయణాది। ఏష ఆత్మా లభ్య ఇత్యనుషఙ్గః సర్వత్ర। సమ్యగ్జ్ఞానేన యథాభూతాత్మదర్శనేన బ్రహ్మచర్యేణ మైథునాసమాచారేణ। నిత్యం సర్వదా నిత్యం సత్యేన నిత్యం తపసా నిత్యం సమ్యగ్జ్ఞానేనేతి సర్వత్ర నిత్యశబ్దోఽన్తర్దీపికాన్యాయేనానుషక్తవ్యః। వక్ష్యతి చ—"న యేషు జిహ్మమనృతం న మాయా చ" ఇతి। కోఽసావాత్మా య ఏతైః సాధనైర్లభ్య ఇత్యుచ్యతే। అన్తఃశరీరేఽన్తర్మధ్యే శరీరస్య పుణ్డరీకాకాశే జ్యోతిర్మయో హి రుక్మవర్ణః శుభ్రః శుద్ధో యమాత్మానం పశ్యన్త్యుపలభన్తే యతయో యతనశీలాః సంన్యాసినః క్షీణదోషాః క్షీణక్రోధాదిచిత్తమలాః స ఆత్మా నిత్యం సత్యాదిసాధనైః సంన్యాసిభిర్లభ్య ఇత్యర్థః। న కాదాచిత్కైః సత్యాదిభిర్లభ్యతే॥౫॥

సత్యాదిసాధనస్తుత్యర్థోఽయమర్థవాదః—౨సత్యమేవ సత్యవానేవ జయతి నానృతం నానృతవాదీత్యర్థః। న హి సత్యానృతయోః కేవలయోః పురుషానాశ్రితయోర్జయః పరాజయో వా సమ్భవతి। ప్రసిద్ధం లోకే సత్యవాదినాఽనృతవాద్యభిభూయతే న విపర్యయోఽతః సిద్ధం

సత్యస్య బలవత్సాధనత్వమ్। కిఞ్చ శాస్త్రతోఽప్యవగమ్యతే సత్యస్య సాధనాతిశయత్వమ్। కథమ్? సత్యేన యథాభూతవాదవ్యవస్థయా పన్థా దేవయానాఖ్యో వితతో విస్తీర్ణః సాతత్యేన ప్రవృత్తః। యేన పథా హ్యాక్రమన్తి క్రమన్త ఋషయో దర్శన-

విశిష్యతే బాహ్య క్రియానివృత్తిలాభాదిత్యర్థః। ఏకదేశివ్యాఖ్యాముద్భావ్య నిరాచష్టే— కేచిత్త్విత్యాదినా। అనేన వచనేన జ్ఞానకర్మసముచ్చయప్రతిపాదనం క్రియత ఇత్యేతదసత్ప్రలపితమేవేతి యోజనా॥౪॥

సమ్యగ్జ్ఞాన సహకారిణీతి। అత్ర సమ్యగ్జ్ఞానశబ్దేన వస్తువిషయావగతిఫలావసానం వాక్యార్థజ్ఞానముచ్యతే। అవగతిఫలస్య స్వకార్యేఽవిద్యానివృత్తౌ సహకార్యపేక్షాసమ్భవాత్। అతోఽపరిపక్వజ్ఞానస్య సత్యాదీనాం చ పరిపక్వవిద్యాలాభాయ సముచ్చయ ఇష్యత ఏవ। నైతావతా భాస్కరాభిమతసిద్ధిః। పరిపక్వవిద్యాయాః సహకార్యపేక్షాయాం మానాభావాత్। తతః కర్మాసంశ్లేషశ్రవణాద్దేవాదీనాం కర్మవిహీనానాం ముక్తిశ్రవణాచ్చేతి॥౫॥

---

౧. బహువ్రీహిమతుబర్థయోరితి—ఆత్మరతిః క్రియా యస్యేతి బహువ్రీహిసమాసే ఆత్మరతిక్రియః ఇతి రూపమ్। ఆత్మరతిరేవ క్రియా ఆత్మరతిక్రియా తద్వానితి మతుప్। ఉభయోరేక ఏవ ఏవార్థః। తర్హి మతుబర్థోఽతిరిచ్యతే అర్థవిశేషబోధకో భవతీత్యర్థః। స చ బాహ్యక్రియారూపక్రియాన్తరనివృత్తిరిత్యర్థః। అతిశాయనే మతుబ్విధానాత్ ఏవం రూపోఽతిశయః లభ్యతే న తు బహువ్రీహావిత్యర్థః। ఏతాదృశార్థః కర్మధారయోత్తరమతుపా లభ్యతే న తు కర్మధారయఘటితబహువ్రీహిణా।

౨. సత్యమేవ—అత్ర సత్యపదేన సద్గుణయుక్తో భగవానుచ్యతే। తన్నిష్ఠసద్భక్తినిష్ఠ ఏవ జాయతే ఇతి వ్యాఖ్యా ద్వైతినామ్। తచ్చ నానృతం ఇత్యనేన విరుద్ధమ్। అనృతప్రతిద్వన్ద్వితయా సత్యవచనస్యైవ పురః స్ఫూర్తికత్వాత్। సత్యానృతే ఇత్యాదౌ అనృతపదస్య అసురపరత్వే తు అప్రయుక్తలక్షణా।

బృహచ్చ తద్దివ్యమచిన్త్యరూపం సూక్ష్మాచ్చ తత్సూక్ష్మతరం విభాతి।

దూరాత్సుదూరే తదిహాన్తికే చ పశ్యత్స్విహైవ నిహితం గుహాయామ్॥౭॥

న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచా నాన్యైర్దేవైస్తపసా కర్మణా వా।

౧జ్ఞానప్రసాదేన విశుద్ధసత్త్వస్తతస్తు తం పశ్యతే నిష్కలం ధ్యాయమానః॥౮॥

వన్తః కుహకమాయాశాఠ్యాహఙ్కారదమ్భానృతవర్జితా హ్యాప్తకామా విగతతృష్ణాః సర్వతో యత్ర యస్మింస్తత్పరమార్థతత్త్వం సత్యస్యోత్తమసాధనస్య సమ్బన్ధి సాధ్యం పరమం ప్రకృష్టం నిధానం పురుషార్థరూపేణ నిధీయత ఇతి నిధానం వర్తతే। తత్ర చ యేన పథాఽఽక్రమన్తి స సత్యేన వితత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః॥౬॥

కిం తత్కింధర్మకం చ తదిత్యుచ్యతే—బృహన్మహచ్చ తత్ప్రకృతం బ్రహ్మ సత్యాదిసాధనం సర్వతో వ్యాప్తత్వాత్। దివ్యం స్వయంప్రభమనిన్ద్రియగోచరమత ఏవ న చిన్తయితుం శక్యతేఽస్య రూపమిత్యచిన్త్యరూపమ్। సూక్ష్మాదాకాశాదేరపి తత్సూక్ష్మతరం, నిరతిశయం హి సౌక్ష్మ్యమస్య సర్వకారణత్వాద్విభాతి వివిధమాదిత్యచన్ద్రాద్యాకారేణ భాతి దీప్యతే। కిఞ్చ దూరాద్విప్రకృష్టదేశాత్సుదూరే విప్రకృష్టతరే దేశే వర్తతేఽవిదుషామత్యన్తాగమ్యత్వాత్తద్బ్రహ్మ। ఇహ దేహేఽన్తికే సమీపే చ విదుషామాత్మత్వాత్। సర్వాన్తరత్వాచ్చాఽఽకాశస్యాప్యన్తరశ్రుతేః। ఇహ పశ్యత్సు చేతనావత్స్విత్యేతన్నిహితం స్థితం దర్శనాదిక్రియావత్త్వేన యోగిభిర్లక్ష్యమాణమ్। క్వ? గుహాయాం బుద్ధిలక్షణాయామ్। తత్ర హి నిగూఢం లక్ష్యతే విద్వద్భిః తథాఽప్యవిద్యయా సంవృతం సన్న లక్ష్యతే తంత్రస్థమేవావిద్వద్భిః॥౭॥

పునరప్యసాధారణం తదుపలబ్ధిసాధనముచ్యతే—యస్మాన్న చక్షుషా గృహ్యతే కేనచిదప్యరూపత్వాన్నాపి గృహ్యతే వాచాఽనభిధేయత్వాన్న చాన్యైర్దేవైరితరేన్ద్రియైః। తపసః సర్వప్రాప్తిసాధనత్వేఽపి న తపసా గృహ్యతే। తథా వైదికేనాగ్నిహోత్రాదికర్మణా ప్రసిద్ధమహత్త్వేనాపి న గృహ్యతే। కిం పునస్తస్య గ్రహణే సాధనమిత్యాహ—జ్ఞానప్రసాదేనాఽఽత్మావబోధనసమర్థమపి స్వభావేన సర్వప్రాణినాం జ్ఞానం బాహ్యవిషయరాగాదిదోషకలుషితమప్రసన్నమశుద్ధం సన్నావబోధయతి నిత్యం సన్నిహితమప్యాత్మతత్త్వం మలావనద్ధమివాఽఽదర్శమ్। విలులితమివ సలిలమ్। తద్యదేన్ద్రియవిషయసంసర్గజనితరాగాదిమల-

కాలుష్యాపనయనాదాదర్శసలిలాదివత్ప్రసాదితం స్వచ్ఛం శాన్తమవతిష్ఠతే తదా జ్ఞానస్య ప్రసాదః స్యాత్। తేన జ్ఞానప్రసాదేన విశుద్ధసత్త్వో విశుద్ధాన్తఃకరణో యోగ్యో బ్రహ్మ ద్రష్టుం యస్మాత్తతస్తస్మాత్తు తమాత్మానం పశ్యతే పశ్యత్యుపలభతే నిష్కలం సర్వావయవభేదవర్జితం ధ్యాయమానః సత్యాదిసాధనవానుపసంహృతకరణ ఏకాగ్రేణ మనసా ధ్యాయమానశ్చిన్తయన్॥౮॥

కుహకం పరవఞ్చనమ్। అన్తరన్యథా గృహీత్వా బహిరన్యథా ప్రకాశనం మాయా। శాఠ్యం విభవానుసారేణాప్రదానమ్। అహఙ్కారో మిథ్యాభిమానః। దమ్భో ధర్మధ్వజిత్వమ్। అనృతమయథాదృష్టభాషణమ్। ఏతైర్దోషైర్వజితా ఇత్యర్థః॥౬॥

సత్యస్య నిధానం యదుక్తం తత్పునర్విశేష్యత ఇత్యాహ—కిం తత్కింధర్మకం చ తదితి॥౭॥

జ్ఞానప్రసాదేనేతి। అత్ర జ్ఞాయతేఽర్థోఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా బుద్ధిరుచ్యతే। ధ్యాయమానో జ్ఞానప్రసాదం లభతే। జ్ఞానప్రసాదేనాఽఽత్మానం పశ్యతీతి క్రమో ద్రష్టవ్యః। సంశయాదిమలరహితస్య ప్రమాణజ్ఞానస్యైవ తత్త్వసాక్షాత్కారహేతుత్వాద్ధ్యానక్రియాయాః ప్రమితిసాధనత్వాప్రసిద్ధేరిత్యర్థః॥౮॥

---

౧. జ్ఞానప్రసాదేన—జ్ఞానమన్తఃకరణం తస్య ప్రసాదః మలరాహిత్యం తేన చిత్తస్య శుద్ధిరితి వ్యాఖ్యాతమ్। మతాన్తరే—జ్ఞానం బ్రహ్మైవ తస్య ప్రసాదః అనుగ్రహః తేన చిత్తశుద్ధిరితివ్యాఖ్యా। యద్యపి 'ఈశ్వరానుగ్రహాదేవ పుంసామద్వైతవాసనే'తి స్మృతేః ఈశ్వరానుగ్రహః వేదాన్తవిచారే మనఃప్రవృత్తావేవావశ్యకః తథాపి చిత్తశుద్ధిః; రాగాద్యభావః పాపక్షయశ్చ। తదుభయం ప్రయత్నసాధ్యమేవ నేశ్వరానుగ్రహాదేవ లభ్యమ్। అనుగ్రహస్యైవ నిష్కామకర్మానుష్ఠానలభ్యత్వాత్। “యస్మిన్ విశుద్ధే విభవత్యేష ఆత్మా" ఇత్యనేన చిత్తశుద్ధౌ స్వహేతునా ప్రాప్తాయాం తత్రాత్మా స్వాత్మానం ప్రకాశయతీత్యుక్తేః।

౨. ఆకాశేతి—'య ఆకాశే తిష్ఠన్నాకాశాదన్తరః' ఇతి శ్రుతేః।

నాయమాత్మా బలహీనేన లభ్యో న చ ప్రమాదాత్తపసో వాఽప్యలిఙ్గాత్।
ఏతైరుపాయైర్యతతే యస్తు విద్వాంస్తస్యైష ఆత్మా విశతే బ్రహ్మధామ॥౪॥

సంప్రాప్యైనమృషయో జ్ఞానతృప్తాః కృతాత్మానో వీతరాగాః ప్రశాన్తాః।
తే సర్వగం సర్వతః ప్రాప్య ధీరా యుక్తాత్మానః ౧సర్వమేవాఽఽవిశన్తి॥౫॥

౨వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః ౩సంన్యాసయోగాద్యతయః శుద్ధసత్త్వాః।
౪తే బ్రహ్మలోకేషు పరాన్తకాలే పరామృతాః పరిముచ్యన్తి సర్వే॥౬॥

ఆత్మప్రార్థనాసహాయభూతాన్యేతాని చ సాధనాని బలాప్రమాదతపాంసి లిఙ్గయుక్తాని సంన్యాససహితాని యస్మాత్— అయమాత్మా బలహీనేన బలప్రహీణేనాఽఽత్మనిష్ఠాజనితవీర్యహీనేన న లభ్యో నాపి లౌకికపుత్రపశ్వాదివిషయసఙ్గనిమిత్తప్రమాదాత్। తథా తపసో వాఽప్యలిఙ్గాల్లిఙ్గరహితాత్। తపోఽత్ర జ్ఞానమ్। లిఙ్గం సంన్యాసః సంన్యాసరహితాజ్ఞ్జానాన్న లభ్యత ఇత్యర్థః। ఏతైరుపాయైర్బలాప్రమాదసంన్యాసజ్ఞానైర్యతతే తత్పరః సన్ప్రయతతే యస్తు విద్వాన్వివేక్యాత్మవిత్తస్య విదుష ఏష ఆత్మా విశతే సంప్రవిశతి బ్రహ్మధామ॥౪॥

కథం బ్రహ్మ విశత ఇత్యుచ్యతే—సంప్రాప్య సమవగమ్యైనమాత్మానమృషయో దర్శనవన్తస్తేనైవ జ్ఞానేన తృప్తా న బాహ్యేన తృప్తిసాధనేన శరీరోపచయకారణేన। కృతాత్మానః పరమాత్మస్వరూపేణైవ నిష్పన్నాత్మానః సన్తః। వీతరాగా విగతరాగాదిదోషాః। ప్రశాన్తా ఉపరతేన్ద్రియాః। త ఏవంభూతా సర్వగం సర్వవ్యాపినమాకాశవత్సర్వతః సర్వత్ర ప్రాప్య నోపాధిపరిచ్ఛిన్నేనైకదేశేన। కిం తర్హి తద్బ్రహ్మైవాద్వయమాత్మత్వేన ప్రతిపద్య ధీరా అత్యన్తవివేకినో యుక్తాత్మానో నిత్యసమాహితస్వభావాః సర్వమేవ సమస్తం శరీరపాతకాలేఽప్యావిశన్తి భిన్నే ఘటే ఘటాకాశవదవిద్యాకృతోపాధిపరిచ్ఛేదం జహతి। ఏవం బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మధామ ప్రవిశన్తి॥౫॥

కిఞ్చ—వేదాన్తజనితవిజ్ఞానం వేదాన్తవిజ్ఞానం తస్యార్థః పరమాత్మా విజ్ఞేయః సోఽర్థః సునిశ్చితో యేషాం తే వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః। తే చ సంన్యాసయోగాత్సర్వకర్మపరిత్యాగలక్షణయోగాత్కేవలబ్రహ్మనిష్ఠాస్వరూపాద్యోగాద్యతయో యతనశీలాః శుద్ధసత్త్వా శుద్ధం సత్త్వం యేషాం సంన్యాసయోగాత్తే శుద్ధసత్త్వాః। తే బ్రహ్మలోకేషు। సంసారిణాం యే మరణకాలాస్తేఽపరాన్తాస్తానపేక్ష్య ముముక్షూణాం సంసారావసానే దేహపరిత్యాగకాలః పరాన్తకాలస్తస్మిన్పరాన్తకాలే। సాధకానాం బహుత్వాద్బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోక ఏకోఽప్యనేకవద్దృశ్యతే ప్రాప్యతే వా। అతో బహువచనం బ్రహ్మలోకేష్వితి బ్రహ్మణీత్యర్థః। పరామృతాః పరమమృత-

వీర్యమితి మిథ్యాజ్ఞానానభిభావ్యతాలక్షణోఽతిశయః। అలిఙ్గాదితి। కథమ్? ఇన్ద్రజనకగార్గిప్రభృతీనామప్యాత్మలాభశ్రవణాత్। సత్యమ్। సంన్యాసో నామ సర్వత్యాగాత్మకస్తేషామపి స్వత్వాభిమానాభావాదస్త్యేవాఽఽన్తరః సంన్యాసో బాహ్యం తు లిఙ్గమవివక్షితమ్ "న లిఙ్గం ధర్మకారణమ్" ఇతి స్మరణాత్॥౪॥

నైష్కర్మ్య సాహిత్యం తు వివక్షితం॥౫॥

---

౧. సర్వమేవావిశన్తి—అత్ర ద్వైతినః-ఇతరైరజ్ఞేయతయా బ్రహ్మ ప్రవిశ్య ఇచ్ఛయా అన్తర్బహిస్సఞ్చరన్తః భోగాన్ భుఞ్జత ఇత్యర్థమాహుః। తత్ కామనివృత్తేః భగవత్ప్రాప్తిహేతుతయోక్తత్వాత్ నివృత్తకామానాం పునః తదుద్భవానుపపత్తేః చిన్త్యమ్। మతాన్తరేఽపి సర్వమనుభవన్తీత్యర్థాఙ్గీకారే కామప్రహాణానుపపత్తిః।

౨. వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః సునిశ్చితవేదాన్తవిజ్ఞానార్థా ఇతి యావత్।

3. సంన్యాసయోగాచ్చ శుద్ధాన్తఃకరణాః—అత్ర మతాన్తరే కామ్యకర్మత్యాగేన పరిశుద్ధాన్తఃకరణా ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్। సర్వకర్మత్యాగే శ్రుతిసిద్ధే నేదముచితమ్। తథాహి అయజ్ఞోపవీతీ కథం బ్రాహ్మణ ఇతి ప్రశ్నముత్థాప్య తస్య జ్ఞానమేవ యజ్ఞోపవీతమిత్యుక్తం జాబాలోపనిషది। సంన్యాసాధికరణే భాస్కరమతఖణ్డనమధికృత్య సర్వకర్మసంన్యాసః స్థాపితః కల్పతరౌ। యస్త్వాత్మరతిరేవ స్యాత్ ఇత్యారభ్య తస్య కార్యం న విద్యత ఇతి చ గీతాసు। మాధ్వా అపి భగవతి సర్వకర్మార్పణం సంన్యాసమాహుః, తదపి శాస్త్రవిరుద్ధమ్।

౪. 'తే బ్రహ్మలోకే తు' తైత్తిరీయారణ్యకపాఠః।

౧గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠా దేవాశ్చ సర్వే ప్రతిదేవతాసు।
కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చ ఆత్మా పరేఽవ్యయే సర్వ ఏకీభవన్తి॥౭॥

౨యథా నద్యః స్యన్దమానాః సముద్రేఽస్తం గచ్ఛన్తి నామరూపే విహాయ।
తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్॥౮॥

మమరణధర్మకం బ్రహ్మాఽఽత్మభూతం యేషాం తే పరామృతా జీవన్త ఏవ బ్రహ్మభూతాః పరామృతాః సన్తః పరిముచ్యన్తి పరి సమన్తాత్ప్రదీపనిర్వాణవద్ఘటాకాశవచ్చ నివృత్తిముపయాన్తి। పరిముచ్యన్తి పరి సమన్తాన్ముచ్యన్తే సర్వే న దేశాన్తరం గన్తవ్యమపేక్షన్తే।

"శకునీనామివాఽఽకాశే జలే వారిచరస్య చ। పదం యథా న దృశ్యేత తథా జ్ఞానవతాం గతిః॥"

"అనధ్వగా అధ్వసు పారయిష్ణవ" ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం, దేశపరిచ్ఛిన్నా హి గతిః సంసారవిషయైవ। పరిచ్ఛిన్నసాధనసాధ్యత్వాత్। బ్రహ్మ తు సమస్తత్వాన్న దేశపరిచ్ఛేదేన గన్తవ్యమ్। యది హి దేశపరిచ్ఛన్నం బ్రహ్మ స్యాన్మూర్తద్రవ్యవదాద్యన్తవదన్యాశ్రితం సావయవమనిత్యం కృతకం చ స్యాత్। న త్వేవంవిధం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి అతస్తత్ప్రాప్తిశ్చ నైవ దేశపరిచ్ఛిన్నా భవితుం యుక్తా। అపి చావిద్యాదిసంసారబన్ధాపనయనమేవ మోక్షమిచ్ఛన్తి బ్రహ్మవిదో న తు కార్యభూతమ్॥౬॥

కిఞ్చ మోక్షకాలే యా దేహారమ్భికాః కలాః ప్రాణాద్యాస్తాః స్వాం స్వాం ప్రతిష్ఠాం గతాః స్వం స్వం కారణం గతా భవన్తీత్యర్థః। ప్రతిష్ఠా ఇతి ద్వితీయాబహువచనమ్। పఞ్చదశ పఞ్చదశసంఖ్యాకా యా అన్త్యప్రశ్నపరిపఠితాః ప్రసిద్ధా దేవాశ్చ దేహాశ్రయాశ్చక్షురాదికరణస్థాః సర్వే ప్రతిదేవతాస్వాదిత్యాదిషు గతా భవన్తీత్యర్థః । యాని చ

ముముక్షుణా కృతాని కర్మాణ్యప్రవృత్తఫలాని ప్రవృత్తఫలానాముపభోగేనైవ క్షీయమాణత్వాద్విజ్ఞానమయశ్చాఽఽత్మాఽవిద్యాకృతబుద్ధ్యాద్యుపాధిమాత్మత్వేన మత్వా జలాదిషు సూర్యాదిప్రతిబిమ్బవదిహ ప్రవిష్టో దేహభేదేషు, కర్మణాం తత్ఫలార్థత్వాత్సహ తేనైవ విజ్ఞానమయేనాఽఽత్మనా। అతో విజ్ఞానమయో విజ్ఞానప్రాయః। త ఏతే కర్మాణి విజ్ఞానమయఇశ్చాఽఽత్మోపాధ్యపనయే సతి పరేఽవ్యయేఽనన్తేఽక్షయే బ్రహ్మణ్యాకాశకల్పేఽజేఽజరేఽమృతేఽభయేఽపూర్వేఽనపరేఽనన్తరేఽబాహ్యేఽద్వయే శివే శాన్తే సర్వ ఏకీ భవన్త్యవిశేషతాం గచ్ఛన్త్యేకత్వమాపద్యన్తే జలాధారాపనయ ఇవ సూర్యాదిప్రతిబిమ్బాః సూర్యే, ఘటాద్యపనయ ఇవాఽఽకాశే ఘటాద్యాకాశాః॥౭॥

కిఞ్చ—యథా నద్యో గఙ్గాద్యాః స్యన్దమానా గచ్ఛన్త్యః సముద్రే సముద్రం ప్రాప్యాస్తమదర్శనమవిశేషాత్మభావం గచ్ఛన్తి

ప్రదీపస్య వర్తికృతావచ్ఛేదధ్వంసే యథా తేజఃసామాన్యతాపత్తిస్తద్వదిత్యాహ—ప్రదీపనిర్వాణవదితి। పదం పాదన్యాసః ప్రతిబిమ్బం చ। న దృశ్యేతాభావాదేవేత్యర్థః। అధ్వస్వితి। సంసారాధ్వనాం పారయిష్ణవఃపారయితుం సమాపయితుమిచ్ఛన్తీతి సమాప్తికామా అనధ్వగా భవన్తీత్యర్థః। తర్కతోఽపీహైవ మోక్షో వక్తవ్య ఇత్యాహ—దేశపరిచ్ఛిన్నాహీత్యాదినా॥౬॥

స్వాః ప్రతిష్ఠాః ప్రతి గతా భవన్తీతి భూతాంశానాం భౌతికానాం చ మహాభూతేషు లయో దర్శితః। అన్త్యప్రశ్నేతి। బ్రాహ్మణగ్రన్థే షష్ఠప్రశ్నే ప్రాణాద్యా యాః కలాః పఠితా ఇత్యర్థః। మాయామయమహాభూతానామంశావష్టబ్ధైర్జీవావిద్యాభూతసూక్ష్మైః ప్రాతిస్వికైరదృష్టసహకృతైః ప్రాతిస్వికాః ప్రాణాదయ ఆరభ్యన్తే। తే చ కర్మాక్షి ప్రైర్దేవైః సూర్యాదిభిరధిష్ఠీయన్తే। కర్మణో భోగేనావసానే తే దేవాః స్వస్థానం గచ్ఛన్తి। యచ్చ ప్రాతిస్వికం స్వావిద్యాకార్యం తచ్చ సర్వం బ్రహ్మైవ సమ్పద్యత ఇత్యాహ—యాని చేత్యాదినా॥౭-౮॥

---

౧. అత్ర పఞ్చదశకలానిర్దిష్టాః। ప్రశ్నోపనిషది తు షోడశకలాః। ఘ్రాణమనసోః ఏకపృథివ్యుపాదానకత్వేనైకత్వవివక్షయాఽత్ర పఞ్చదశత్వముక్తమ్। ప్రశ్నోపనిషది విద్వద్దృష్టిమాశ్రిత్య కలానాం పురుషే లయ ఉక్తః। అత్ర తు పార్శ్వస్థానామవిదుషాం దృష్టిమాశ్రిత్య కలానాం స్వస్వప్రకృతిషు లయ ఇతి। తాని పరే తథాహ్యాహ ఇతి సూత్రే భాష్యమ్–"దేవాశ్చక్షురాద్యనుగ్రాహకాః స్వోపకారం పరిత్యజ్య స్వస్వరూపే తిష్ఠన్తీత్యర్థః"।

౨. 'యథా నద్యః' ఇత్యనేన బ్రహ్మణి ఏకీభావ ఉక్తః। యథోదకం శుద్ధే శుద్ధమిత్యపి దృష్టాన్తః కాఠకే। ఉభయత్రాపి జలే జలాన్తరప్రవేశే మహత్తరజలాన్తరం జాయతే। పూర్వజలం నశ్యతీతి నైయాయికాః। తత్ర చ నామరూపవిమోకే జలమాత్రమవశిష్యతే। యత్తు మతాన్తరే నామరూపాత్మకభేదకాకారప్రహాణమాత్రమి'త్యుక్తమ్। అత్ర రూపమాకారవిశేషః। తదపి నష్టం చేత్ జీవే కిమవశిష్యేత। నాశ ఏవ జీవస్య స్యాత్। అస్మాభిరప్యాభాసవాదే మోక్షే జీవనాశ ఏవేష్యతే। అపి చ అణుర్జీవః పరమాత్మా విభుః తత్రోపాధివిమోకేనైవ ఏకీభావో వక్తవ్యః, అన్యథా సంసారదశాయామపి తదాపాతాత్। సాక్షాత్కారః అత్రైవ జాయతే। తేన చోపాధిలయే సతి

స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతి।

తరతి శోకం తరతి ౧పాప్మానం గుహాగ్రన్థిభ్యో విముక్తోఽమృతో భవతి॥౯॥

తదేతదృచాఽభ్యుక్తమ్—

౨క్రియావన్తః శ్రోత్రియా బ్రహ్మనిష్ఠాః స్వయం జుహ్వత ఏకర్షిం శ్రద్ధయన్తః।

తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తు చీర్ణమ్॥౧౦॥

ప్రాప్నువన్తి నామ చ రూపం చ నామరూపే విహాయ హిత్వా తథాఽవిద్యాకృతనామరూపాద్విముక్తః సన్విద్వాన్పరాదక్షరాత్పూర్వోక్తాత్పరం దివ్యం పురుషం యథోక్తలక్షణముపైత్యుపగచ్ఛతి॥౮॥

నను శ్రేయస్యనేకే విఘ్నాః ప్రసిద్ధా అతః క్లేశానామన్యతమేనాన్యేన వా దేవాదినా చ విఘ్నితో బ్రహ్మవిదప్యన్యాం గతిం మృతో గచ్ఛతి న బ్రహ్మైవ। న। విద్యయైవ సర్వప్రతిబన్ధస్యాపనీతత్వాత్। అవిద్యాప్రతిబన్ధమాత్రో హి మోక్షో నాన్యప్రతిబన్ధః। నిత్యత్వాదాత్మభూతత్వాచ్చ। తస్మాత్—స యః కశ్చిద్ధ వై లోకే తత్పరమం బ్రహ్మ వేద సాక్షాదహమేవాస్మీతి స నాన్యాం గతిం గచ్ఛతి। దేవైరపి తస్య బ్రహ్మప్రాప్తిం ప్రతి విఘ్నో న శక్యతే కర్తుమ్। ఆత్మా హ్యేషాం స భవతి। తస్మాద్బ్రహ్మ విద్వాన్బ్రహ్మైవ భవతి। కిఞ్చ నాస్య

విదుషోఽబ్రహ్మవిత్కులే భవతి। కిఞ్చ తరతి శోకమనేకేష్టవైకల్యనిమిత్తం మానసం సన్తాపం జీవన్నేవాతిక్రాన్తో భవతి। తరతి పాప్మానం ధర్మాధర్మాఖ్యం గుహాగ్రన్థిభ్యో హృదయావిద్యాగ్రన్థిభ్యో విముక్తః సన్నమృతో భవతీత్యుక్తమేవ భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరిత్యాది॥౯॥

అథేదానీం బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదానవిధ్యుపప్రదర్శనేనోపసంహారః క్రియతే— తదేతద్విద్యాసమ్ప్రదాన-విధానమృచా మన్త్రేణాభ్యుక్తమభిప్రకాశితమ్। క్రియావన్తో యథోక్తకర్మానుష్ఠానయుక్తాః। శ్రోత్రియా బ్రహ్మనిష్ఠా అపరస్మిన్బ్రహ్మణ్యభియుక్తాః పరబ్రహ్మ బుభుత్సవః స్వయమేకర్షిమేకర్షినామానమగ్నిం జుహ్వతే జుహ్వతి శ్రద్ధయన్తః శ్రద్ధధానాః సన్తో యే తేషామేవ సంస్కృతాత్మనాం పాత్రభూతానా-

---

అత్రైవ బ్రహ్మణి లయః అనిచ్ఛతాప్యఙ్గీకార్యః, పరమాణోః పరమమహతి అన్తర్భావస్య ప్రయత్నానపేక్షణాత్। ఇత్థం చ జ్ఞానినామేకీభావాయ బ్రహ్మలోకగమనమప్యనర్థకం స్యాత్। ఏతేన దేశవిశేషం ప్రాప్య ఆవిర్భూతబ్రహ్మరూపవిశిష్టాత్మనః ఇత్యాదికం చిన్త్యమేవ। శ్రుతివిరోధాదత్రైవ ఉపనిషది బ్రహ్మణి లయోక్తేశ్చ।

౧. పాప్మానమితి ధర్మోఽప్యత్ర పాపమేవ బన్ధకత్వేన శ్రేయోవిరోధిత్వాత్। ఛాన్దోగ్యే—'న సుకృతం న దుష్కృతం సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్తే'— ఇత్యత్రోభయోరపి సుకృతదుష్కృతయోః పాప్మత్వేన పరామర్శాత్ వేదాన్తే యత్ర యత్ర పుణ్యం పాపం వోచ్యతే తత్రోభయోరపి గ్రహణమిత్యుక్తం భవతి। గుహాగ్రన్థయో హృదయస్థాన్తఃకరణగతకామాదయో వాసనాదయశ్చ।

౨. గృహస్థా యే అపరబ్రహ్మనిష్ఠాస్తేభ్య ఏవైతం గ్రన్థం పాఠయేత్। తే చ శిరోవ్రతం శిరస్యగ్నిధారణమాచరితవన్త ఇతి భాష్యమ్। వాదనక్షత్రమాలాయాం భస్మరుద్రాక్షధారణయోః సకలబ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వవాదే–స్కాన్దే సౌరసంహితావచనమ్—

ఇదం శిరోవ్రతం చీర్ణం విధివద్యైర్ద్విజాతిభిః। తేషామేవ పరాం విద్యాం వదేదజ్ఞానబాధికామ్॥

శిరోవ్రతమిదం నామ శిరస్యాథర్వణశ్రుతౌ। యదుక్తం తద్ధి నాన్యత్తత్ తత్పాశుపతసంజ్ఞితమ్॥

శాఖాభేదేషు నామాని తస్యాస్య ప్రవిభేదతః। పఠ్యతే మునిశార్దూల శాఖాస్వేకం వ్రతం హి తత్॥

అగ్నిరిత్యాదిభిర్మన్త్రైః షడ్భిః శుద్ధేన భస్మనా। సర్వాఙ్గోద్ధూలనం కుర్యాత్ శిరోవ్రతసమాహ్వయమ్॥

బ్రహ్మోత్తరఖణ్డేఽపి—

తేషామేవ పరం జ్ఞానం సంసారచ్ఛేదకారణమ్। ఉద్ధూలనం త్రిపుణ్డ్రం చ మాయాపాశనివృత్తయే॥

ఆమనన్తి మునిశ్రేష్ఠా అథర్వశిరసి స్థితమ్। అతోఽపి పాపవిచ్ఛేదలాభాయ జ్ఞానసిద్ధయే॥

ఉద్ధూలనం త్రిపుణ్డ్రం చ ముముక్షుః సర్వదాఽఽచరేత్।

అయం చాధ్యయనధర్మో న తు జ్ఞానాఙ్గమ్ 'స్వాధ్యాయస్య తథాత్వేన సమాచారేఽధికారాచ్చ సవవచ్చ తన్నియమ' ఇతి సూత్రాత్। (బ్రం సూం 3-3-3)

తదేతత్సత్యమృషిరఙ్గిరాః పురోవాచ నైతదచీర్ణవ్రతోఽధీతే।

నమః పరమఋషిభ్యో నమః పరమఋషిభ్యః॥౧౧॥

ఇతి తృతీయముణ్డకే ద్వితీయః ఖణ్డః

ఓం భద్రం కర్ణేభిరితి శాన్తిః।

ఇత్థర్వవేదీయా ముణ్డకోపనిషత్సమాప్తా

మేతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత బ్రూయాచ్చిరోవ్రతం శిరస్యగ్నిధారణలక్షణమ్। యథాఽఽథర్వణానాం వేదవ్రతం ప్రసిద్ధమ్। యైస్తు యైశ్చ తచ్చీర్ణం విధివద్యథావిధానం తేషామేవ చ॥౧౦॥

తదేతదక్షరం పురుషం సత్యమృషిరఙ్గిరా నామ పురా పూర్వం శౌనకాయ విధివదుపసన్నాయ పృష్టవత ఉవాచ। తద్వదన్యోఽపి తథైవ శ్రేయోర్థినే ముముక్షవే మోక్షార్థం విధివదుపసన్నాయ బ్రూయాదిత్యర్థః। నైతద్గ్రన్థరూపమచీర్ణవ్రతోఽచరితవ్రతోఽప్యధీతే న పఠతి। చీర్ణవ్రతస్య హి విద్యా ఫలాయ సంస్కృతా భవతీతి। సమాప్తా బ్రహ్మవిద్యా సా యేభ్యో బ్రహ్మాదిభ్యః పారమ్పర్యక్రమేణ సమ్ప్రాప్తా తేభ్యో నమః పరమఋషిభ్యః। పరమం బ్రహ్మ సాక్షాదృష్టవన్తో యే బ్రహ్మదయోఽవగతవన్తశ్చ తే పరమర్షయస్తేభ్యో భూయోఽపి నమః। ద్విర్వచనమత్యాదరార్థం ముణ్డకసమాప్త్యర్థం చ॥౧౧॥

ఇతి తృతీయముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయః ఖణ్డః

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః

కృతావాథర్వణముణ్డకోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్

ఏతద్గ్రన్థద్వారకవిద్యాప్రదానేఽయం విధిరాథర్వణికానామితి ప్రకృతపరామర్శకాదేతచ్ఛన్దాదవగమ్యతే। గ్రన్థద్వారేణ విద్యాయాః ప్రకృతత్వసమ్భవాన్న సర్వత్ర బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదానే ఇతి సూచయన్నాహ—ఏతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేతేతి॥౯-౧౦-౧౧॥

ఇతి తృతీయముణ్డకే ద్వితీయః ఖణ్డః

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమదానన్దజ్ఞానవిరచితం
ముణ్డకోపనిషద్భాష్యవ్యాఖ్యానం సమాప్తమ్